

GMINA BYCHAWA

**PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI
DLA GMINY BYCHAWA**

na lata 2025-2028

Opracował:
Jacek Studziński

Lublin 2024

SPIS TREŚCI

1. Wstęp
2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego
  - 4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.
  - 4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.
  - 5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy.
  - 5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy
    - 5.2.1. Zabytki nieruchome
    - 5.2.2. Zabytki ruchome
    - 5.2.3. Zabytki archeologiczne
    - 5.2.4. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych
    - 5.2.5. Dziedzictwo niematerialne
  - 5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony
  - 5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków
  - 5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń
7. Założenia programowe
  - 7.1. Priorytety programu opieki
  - 7.2. Kierunki działań programu opieki
  - 7.3. Zadania programu opieki
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami
10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami
11. Realizacja i finansowanie przez gminy zadań z zakresu ochrony zabytków

1. WSTĘP

Przedmiotem niniejszego opracowania jest opieka nad zabytkami znajdującymi się na obszarze administracyjnym gminy Bychawa, stanowiącymi jeden z zasadniczych elementów dziedzictwa kulturowego. Nieodżowne jest jednak zaakcentowanie, iż ochrona zabytków stanowi obowiązek Państwa, które realizuje je między innymi za pośrednictwem organów samorządów terytorialnych, stąd też władzom gmin została przypisana istotna rola w ochronie dziedzictwa kulturowego na podległych im terenach.

Celem niniejszego opracowania jest stworzenie kompleksowej strategii ochrony zabytków znajdujących się na terenie gminy Bychawa, realizowanej w czteroletnich cyklach. Wobec powyższego Program jest swego rodzaju rozwinięciem założeń przyjętych w dokumencie „Lokalny Program Rewitalizacji Gminy Bychawa na lata 2017-2023” (Program wygasł, ale część jego założeń nadal jest aktualna) oraz zamierzeń właścicieli obiektów zabytkowych, których działalność - na przykład edukacyjna czy informacyjna - powiązana jest z ochroną dziedzictwa kulturowego. Podstawowe założenia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami mają wskazać kierunek działań podejmowanych przez gminę, których celem będzie szeroko pojęta ochrona dziedzictwa kulturowego. Ponadto dążeniem autora Programu jest zdiagnozowanie stanu zachowania zabytków i zdefiniowanie zadań, jakie winny być realizowane w czterolecie 2025-2028, z uwzględnieniem planów i możliwości organizacyjno - finansowych właścicieli zabytków. Program określa także stan pożądaný, do którego należy dążyć w zakresie opieki nad zabytkami na terenie Gminy Bychawa: wskazuje potrzebne do wykonania zadania i podpowiada sposoby ich realizacji poprzez określenie podstawowych założeń ochronnych, organizacyjnych, finansowych, edukacyjnych oraz promocyjnych. Należy przy tym podkreślić, że Program opieki nad zabytkami już z samej swej nazwy i definicji określonej w ustawie jest dokumentem wymagającym cyklicznej aktualizacji.

Zgodnie z przyjętymi założeniami w ustawach i programach wyższego szczebla, celem programu jest również dążenie do osiągnięcia odczuwalnej i akceptowanej społecznie poprawy w zakresie stanu zachowania obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie gminy Bychawa, dziedzictwa kulturowego oraz zachowania krajobrazu kulturowego. Ważne jest także, by poprawa ta dokonywała się przy aktywnym współdziałaniu mieszkańców, zaangażowanych w opiekę nad zabytkami. Obowiązkiem władz samorządowych w tym aspekcie jest z kolei pobudzanie i usprawnianie mechanizmów regulujących kwestie opieki oraz jej stymulowanie, tworzenie i wspieranie inicjatyw z tym związanych.

Jak wcześniej wspomniano Program przygotowany na lata 2025-2028 ma związek z Lokalnym Programem Rewitalizacji, stąd też jego cele winny być realizowane zgodnie z wcześniej przyjętymi założeniami. Powyższa kwestia dotyczy także pozostałych właścicieli zabytków, którzy zdecydowali się na współpracę z władzami gminy oraz samodzielnie podjęli się opieki na zabytkami stanowiącymi ich własność. Niezwykle istotny jest fakt, by dzięki realizacji powyższych założeń poprawie uległ stan zabytków wpisanych do rejestru bądź rozpoczęto w tym w okresie prace konserwatorskie przy obiektach, których stan systematycznie się pogarszał.

Należy także podkreślić, że wskazane w Programie zadania do realizacji i proponowane rozwiązania odpowiadają ustawowym regulacjom ochrony zabytków w Polsce.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Podstawą prawną w kwestii ochrony zabytków w Polsce jest *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z dn. 23 lipca 2003 r. (Dz. U. poz. 1292, z 2024 r., z późn. zmianami), która wprowadziła i sprecyzowała pojęcia - ochrony i opieki nad zabytkami.

Zgodnie z w/w ustawą - ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega w szczególności na zapewnieniu warunków:

1. naukowego badania i dokumentowania zabytku;
2. prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
3. zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
4. korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
5. popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

W ustawie zostały zdefiniowane obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Do obowiązków burmistrza należą w szczególności:

- prowadzenie gminnej ewidencji zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy (w której powinny być ujęte: zabytki nieruchome wpisane do rejestru, inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków, inne zabytki nieruchome wyznaczone przez burmistrza w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 22);
- sporządzanie (na okres 4 lat) Programu Opieki nad Zabytkami (art. 87); uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji miejscowych planów

zagospodarowania przestrzennego (art. 18 i 19), który to program służy celom określonym w Ustawie (wymienionym w kolejnym rozdziale niniejszego opracowania). Następnie program przyjmuje Rada Gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, po czym jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu burmistrz sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie miejskiej.

Zgodnie z ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym do zakresu działania samorządu gminnego należy wykonywanie zadań publicznych o charakterze lokalnym w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność, nie zastrzeżone ustawami na rzecz innych podmiotów (art. 2 i 6). W szczególności zadania własne obejmują sprawy min.: ładu przestrzennego, gospodarki terenami i ochrony środowiska, kultury, zieleni komunalnej i zadrzewień, cmentarzy komunalnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych.

3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY ZABYTKÓW i OPIEKI NAD ZABYTKAMI

W trakcie sporządzania niniejszego Programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami dla gminy Bychawa wykorzystano m.in.:

akty prawne:

- Ustawę z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292),
- Ustawę z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2024 poz. 1130)
- Ustawę z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. z 2015 r., poz. 774, ze zm.),
- Ustawę z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2024r. poz. 1478),
- Ustawę z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz.U. z 2018 r., poz. 2337)
- Ustawę z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz. U. z 2024 r., poz. 1491),

- Ustawę z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2024 r., poz. 54),
- Ustawę z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz.U. z 2024 r., poz. 1145),
- Ustawę z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 2022 r. poz. 385),
- Ustawę z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz. U. z 2024 r. poz. 725),
- Ustawę z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. z 2024 r., poz. 87)
- Ustawę z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2024 r. poz. 1465)
- Ustawę z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2022 r., poz. 2393).
- Obwieszczenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dn. 20 listopada 2020 w sprawie ujednoczenia prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2021 poz. 56)

We wspomnianym Obwieszczeniu wprowadzono nowy wzór karty adresowej Gminnej Ewidencji Zabytków (GEZ) oraz szczegółowo została omówiona forma jej sporządzania oraz tryb włączania i wyłączenia z GEZ. Zmiany przedstawiono w § 14, 15, 17 i 18.

akty prawa miejscowego i dokumenty strategiczne Gminy Bychawa

- Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego miasta Bychawa przyjęty uchwałą nr XIII/87/2011 Rady Miejskiej w Bychawie z dn. 29.12.2011 r. ogłoszoną w Dzienniku Urzędowym Województwa Lubelskiego z 2012 r. poz. 1082 z dn. 01.03.2012 oraz zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Bychawa – w granicach administracyjnych miasta uchwalona uchwałą nr XIII/87/2011 Rady Miejskiej w Bychawie z dn. 2 września 2020 r. ogłoszona w Dzienniku Urzędowym Województwa Lubelskiego z 2020 r. poz. 5008 z dn. 14.10.2020
- Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego gminy Bychawa przyjęty uchwałą nr XXVIII/216/2011 Rady Miejskiej w Bychawie z dn. 25.05.2000 r. ogłoszoną w Dzienniku Urzędowym Województwa Lubelskiego nr 61, poz. 739 z dn. 25.10.2000 oraz zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy Bychawa – uchwalona uchwałą nr XLII/251/2009 Rady Miejskiej w Bychawie z dn. 29 grudnia 2009 r. ogłoszona w Dzienniku Urzędowym Województwa Lubelskiego nr 42, poz. 919 z dn. 29.04.2010

- Strategia Rozwoju Gminy Bychawa na lata 2022-2030 przyjęta uchwałą Rady Miejskiej w Bychawie Nr XXVI/94/2022 w dniu 30 listopada 2022 r.
- Gminny Program Opieki nad Zabytkami na lata 2020-2023 przyjęty uchwałą Rady Miejskiej w Bychawie XXIV/176/2020 z dn. 25.11.2020

dokumenty programowe wojewódzkie:

- Plan zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego, przyjęty uchwałą nr XI/162/15 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 30 października 2015 r., opracowany przez Zarząd Województwa Lubelskiego, z perspektywą do roku 2030.
- Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie lubelskim na lata 2023-2026, uchwała nr DXVIII/9149/23 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 14 listopada 2023 r.
- Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego do 2030 r. przyjęta uchwałą Sejmiku Województwa Lubelskiego Nr XXIV/406/21 z dnia 29 marca 2021 r.
- Program Fundusze Europejskie dla Polski Wschodniej na lata 2021-2027
- Program Rozwoju i Rewitalizacji Miast - województwo lubelskie Uchwała Nr XXIX/412/04 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 28 grudnia 2004 r.

krajowe dokumenty programowe z zakresu dóbr kultury:

- Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki Nad Zabytkami (przyjęty przez Radę Ministrów, uchwała nr 242 z dn. 8 grudnia 2023 r.), opracowany przez Departament Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego;
- Narodowa Strategia Kultury na lata 2004-2013 oraz Uzupełnienie Narodowej Strategii Kultury na lata 2004-2020.

4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

We wspomnianej Ustawie z 23 lipca 2003 r. szczególnie mocno zasadę, iż opracowanie programu opieki nad zabytkami ma na celu:

1. Włączenie zagadnień ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.
2. Rozpatrywanie kwestii uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej.
3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.
4. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego.
5. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami.
6. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.
7. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

W obecnie obowiązującym *Krajowym Programie Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026*, położono nacisk na nowe dziedziny wynikające ze zmian zachodzących w otaczającym nas środowisku (dynamiczny rozwój cyfryzacji, zmiany w przepisach prawa, pandemia i inne tego typu zjawiska). Wymieniano zagrożenia wynikające z intensyfikacji procesów budowlanych, modernizacyjnych czy adaptacyjnych, będących efektem ciągłego rozwoju Polski. Wskazano na konieczność przyspieszenia postępowań administracyjnych w zakresie decyzji odnośnie praw do konkretnego zabytku lub obszaru chronionego wokół niego.

Najważniejsze cele programu:

Ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości poprzez m.in.:

- model i system wartościowania zabytków;
- plany zarządzania dla pomników historii;
- wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych;
- system bezpieczeństwa zabytków;
- projektowanie konserwatorskie.

Cyfryzacja i podniesienie jakości prowadzenia postępowań administracyjnych poprzez m.in.:

- cyfryzację procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków;
- opracowanie i realizację programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.

Zwiększenie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków poprzez m.in.:

- wdrożenie i rozwój programu wsparcia zarządzania dziedzictwem archeologicznym (AZP+);
- digitalizację i udostępnianie zasobu archiwalnego;
- rozwój portalu zabytek.pl.

Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego poprzez m.in.:

- włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach;
- kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego;
- wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom.

Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych poprzez m.in.:

- wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami;
- warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich;
- wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych;
- inwestycje w obiektach zabytkowych – szkolenia dla samorządów.

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.

I. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego.

W powyższym dokumencie kilkakrotnie wymieniono Bychawę w kontekście kwestii związanych z ochroną zabytków m.in. na s. 77 została wskazana jako miejscowość o dużym

potencjale rozwoju turystycznego z uwagi na znaczną ilość cennych zabytków. Z powyższym zagadnieniem wiąże się postulat utworzenia Parku Kulturowego Środkowej Bystrzycy, obejmującego m.in. obszar Gminy (s. 81). Ponadto odnotowano konieczność ratowania drewnianego kościoła w Woli Gałęzowskiej (s. 78).

II. Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego do roku 2030:

W Strategii RWL nie wymieniono żadnej z miejscowości wchodzących w skład Gminy, wskazano natomiast ogólnie priorytety rozwoju województwa w zakresie ochrony i pomnażania dziedzictwa kulturowego oraz jego wykorzystanie dla harmonijnego rozwoju społecznego. Ponadto w częściach poświęconych turystyce oraz ochronie dziedzictwa kulturowego strategia podkreśla potrzebę:

1. ochrony krajobrazu kulturowego głównych ośrodków turystycznych,
2. umacniania publicznego charakteru zadań samorządów w dziedzinie kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego, w tym szczególnie zapewnienie systemowych warunków ich finansowania,
3. wykorzystywania dziedzictwa kulturowego regionu jako elementu wzbogacania rynku pracy (promocja zewnętrzna),
4. stworzenia sprawnego systemu finansowania rewaloryzacji zabytków.

III. Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Woj. Lubelskim na lata 2023-2026

Powyższy dokument ma charakter uzupełniający w stosunku do innych aktów planowania dotyczących województwa lubelskiego i w niewielkim stopniu odnosi się do problemów Gminy związanych z zabytkami. W treści opracowania szeroko omówiono elementy współtworzące dziedzictwo kulturowe regionu, krajobraz kulturowy i dziedzictwo niematerialne. Wyszczególniano zabytki znajdujące się w posiadaniu województwa lubelskiego oraz nakłady na remonty przeprowadzone w latach 2019-2023. Ponadto wskazano cele i kierunki działań Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026.

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy.

Strategia Rozwoju Gminy Bychawa

W powyższym dokumencie niewiele miejsca poświęcono obiektom zabytkowym znajdującym się na terenie Gminy. W rozdziale dotyczącym turystyki (s. 19) wskazano wysoką atrakcyjność turystyczną Gminy z uwagi na warunki przyrodnicze i kulturowe znajdujące się na jej terenie. Odnotowano funkcjonowanie szlaku rowerowego „Doliną Kosarzewki” oraz szlaku powiązanego z twórczością Isaaka Bashewisa Singera. Pośród problemów związanych z rozwojem turystyki wymieniono słabo rozwiniętą bazę noclegową. W analizie SWOT, wśród mocnych stron Gminy ponownie podkreślono atrakcyjne walory przyrodniczo-kulturowe, duży udział obszarów chronionych oraz czyste środowisko stwarzające możliwość rozwoju turystyki. Jako słabą stronę wymieniono wysokie koszty utrzymania i remontów obiektów zabytkowych uniemożliwiające wdrożenie instrumentów ochrony krajobrazu kulturowego (s. 280). Ponadto na s. 76 w skróconej formie scharakteryzowano zabytki wpisane do rejestru zabytków oraz w gminnej ewidencji zabytków.

Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego

W MPZP wskazano obiekty do objęcia ochroną konserwatorską usytuowane w obrębie miasta:

- zespół pałacowo-dworsko-parkowy tj. ruiny pałacu wraz z otaczającym parkiem, dwór, spichlerz I, spichlerz II, obora I, obora II, budynek gospodarczy, d. czworak i kapliczka.
- zespół kościoła paraf. tj. kościół pw. Św. Jana Chrzciciela, dzwonnica, drzewostan w granicach cmentarza przykościelnego, d. plebania, d. organistówka mur ogrodzeniowy wokół kościoła oraz ogrodzenie wokół plebanii
- d. synagoga przy ul. Kościuszki 5
- cmentarz wojenny na tzw. Białej Górze
- cmentarz paraf. rzym.-kat.
- zespół d. szpitala przy ul. 11 Listopada (obecna funkcja zmieniona, obiekty nie są wpisane do GEZ) tj. szpital, pralnia, kaplica, magazyn i ogrodzenie
- historyczny układ urbanistyczny zawarty pomiędzy ulicami: ks. Kwiatkowskiego, Lubelską, Podwale oraz Reja i 11 Listopada (do ul. Wyspiańskiego)
- cmentarze żydowskie - „stary” i „nowy”

- pomnik Piłsudskiego
- kamienice przy ul. Kwiatkowskiego 11, 13, 15, 19, 21 i 23, Piłsudskiego 12, 23, 25, 31, 33 (łącznie z oficyną), 37 i Batalionów Chłopskich 4
- zespół szkół im. Ks. Kwiatkowskiego
- kapliczki przy ul. Ściegiennego 25, Partyzantów i Lubelskiej 26

Ponadto w zakresie dziedzictwa kulturowego znalazły się następujące ustalenia:

Na obszarach i obiektach objętych bezpośrednią ochroną konserwatorską (wpisanych do rejestru zabytków) - oznaczonych na rysunku planu, obowiązują następujące zasady zagospodarowania:

- wszelkie zmiany sposobu zagospodarowania muszą uwzględniać wartości kulturowe tych obiektów i przyczyniać się do zachowania, a w miarę możliwości także rewaloryzacji,
- wszelkie działania zmierzające do zmian sposobu zagospodarowania, w szczególności związane z lokalizacją obiektów budowlanych, wymagają odrębnych warunków i wytycznych konserwatorskich oraz uzyskania opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na etapie ustalania warunków zabudowy i zagospodarowania terenu.

Na obszarach stanowisk archeologicznych wszelkie zmiany sposobu zagospodarowania terenu mogą się odbywać po uzyskaniu pozytywnej opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. W obrębie obszarów obserwacji archeologicznej wszelkie prace ziemne (głębokie wykopy), związane z budową obiektów kubaturowych, inwestycje liniowe oraz związane z pracami ziemnymi i przekształceniem naturalnego ukształtowania terenu (np. melioracje, niwelacje, budowy zbiorników wodnych) - muszą być zgłaszane do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie na etapie wydawania decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu w celu uzyskania warunków i wytycznych konserwatorskich dla przedmiotowych inwestycji. Powyższe zalecenie dotyczy także związanych z inwestycjami-wszelkich prac ziemnych prowadzonych na terenie lub w bezpośrednim sąsiedztwie stanowisk archeologicznych (zaznaczonych na mapie).

W przypadku prowadzenia sieci liniowych infrastruktury technicznej, związanych z pracami ziemnymi (drogi, wodociągi, gazociągi, linie telekomunikacyjne, melioracje, itd.) niezbędne jest uwzględnienie nadzoru archeologicznego.

Na obszarach charakteryzujących się dużym nasyceniem śladów osadnictwa pradziejowego, obowiązuje konieczność niezwłocznego zawiadomienia Burmistrza Bychawy i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie o znalezieniu przedmiotów posiadających cechy zabytku (np. naczynia ceramiczne, szklane, kafle, narzędzia z kamienia

i metalu), fragmenty murów ujawnionych w czasie prowadzenia robót ziemnych i budowlanych. Osoby znajdujące te przedmioty zobowiązane są zabezpieczyć odkryty przedmiot i wstrzymać wszelkie roboty mogące go uszkodzić lub zniszczyć do czasu wydania odpowiednich zarządzeń przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie.

W strefie ochrony układu urbanistycznego, obejmującej najstarszą część miasta, obowiązuje zasada kształtowania nowej zabudowy w harmonii z historyczną i tradycyjną zabudową oraz tradycyjnym krajobrazem kulturowym.

Działania te muszą odbywać się zgodnie z Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2024 poz. 1292) ze szczególnym uwzględnieniem art. 7 ust. 4, w którym stwierdza się, że formą ochrony są „ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego”, a także zapisami z art. 4 i art. 18, które nakazują uwzględnić ochronę i opiekę nad zabytkami w mpzp oraz art. 20, który nakazuje uzgadnianie mpzp z WKZ.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Gminy

5.2.1 Zabytki nieruchome

Urbanistyka i ruralistyka:

Jedyny zachowany układ urbanistyczny wykształcił się w Bychawie. Oparty był na przedlokacyjnym ośrodku rodowym Bychawskich, funkcjonującym już w XIV w. Podstawowymi jego elementami był kościół p.w. śś. Piotra i Pawła, powiązany z usytuowanym w pobliżu placem targowym oraz obronny dwór Bychawskich (prawdopodobnie zlokalizowany na cyplu na Grodzanach). Te dwa elementy oraz rozrzucona wokół nich drewniana, wiejska zabudowa, zostały zapewne włączone w 1537 r. w nowopowstający miejski organizm czyli Bychawę. Pierwotna nazwa miasta brzmiała Kletno, ale nie przyjęła się i powrócono do nazwy Bychawa.

Lokacja miasta na prawie magdeburskim niosła za sobą nowe reguły lub regulacje starego układu przestrzennego. W naszym wypadku przeniesiono plac targowy spod kościoła na nowowytyczony rynek, oparty południowym bokiem o trakt Lublin - Wysokie. Z naroży rynku wyprowadzono parzyście, pod kątem prostym ulice tworzące załazek przyszłego układu urbanistycznego.

W tym czasie granice lokacyjnego miasta wytyczała rzeźba terenu, ograniczająca je uskoki terenu od północy, zachodu i południa, od wschodu natomiast do miasta przylegała zabudowa przedlokacyjnej Bychawy. Zapewne związany z tym był nieregularny kształt bloków przyrynkowych, w nieznacznym stopniu nawiązujących gabarytami do zasad prawa magdeburskiego (głębokość bloków była zróżnicowana). Wobec faktu, że obecne ukształtowanie terenu nie odbiega od XVI-wiecznego, możemy hipotetycznie założyć niezmiennosc gabarytów bloków przyrynkowych od czasu lokacji miasta.

Powoli rozrastające się miasto, w 2 ćw. XVII w. zostało otoczone wałami, co chwilowo ograniczyło jego rozwój. Dopiero w XVIII w. dochodzi do wyjścia poza linię obwałowań i znaczące rozszerzenie granic miasta, jednoznaczne z rozpoczęciem procesu niszczenia wałów. Dalszy rozwój miasta związany był przede wszystkim z drogą na Kosarzew, gdzie lokowano coraz więcej zabudowy oraz z drogą na Gałęzów. Tam też widać najwyraźniej powstawanie sieci nowych ulic, wzbogacających układ urbanistyczny miasta. Bezpośrednio z tym związana jest zabudowa, która w początkowym okresie nie miała charakteru czysto miejskiego, nawet w blokach przyrynkowych. W świetle zachowanych przekazów kartograficznych możemy przyjąć, iż jeszcze w I poł. XIX w. niemal cała zabudowa Bychawy była rozluźniona, parterowa i drewniana. Nieliczne murowane wyjątki to obiekty sakralne katolickie i żydowskie (o czym niżej). Znaczące zmiany przyszły dopiero pod koniec XIX w., kiedy to zagęściła się zabudowa i wzdłuż ulicy Turobińskiej powstały pierwsze zwarte ciągi murowanej zabudowy (powyższa uwaga dotyczy przede wszystkim początkowego odcinka ulicy). Powoli następowało także odchodzenie od typowo wiejskiego, szczytowego systemu budowy domów na rzecz kalenicowego. Powyższe zjawiska nasiliły się w początkach XX w., kiedy to uaktywnił swą działalność znany propagator ruchu spółdzielczego na terenie Bychawy, ksiądz Kwiatkowski. Z jego nazwiskiem wiąże się powstanie w Bychawie najciekawszych przykładów architektury miejskiej tj. zespołu szpitalnego wybudowanego w 1909 r., domu ludowego - 1913, banku spółdzielczego -1913, budynku szkoły -1923.

Pośród układów ruralistycznych zdecydowanie dominuje układ jednodrożnicowy w dwóch podstawowych wariantach z zabudową jednostronną np. Gałęzów lub obustronną np. Bychawka, Stara Wieś i Zaraszów. W obu wariantach działki mają typowo rolniczy charakter, co odzwierciedla powstała na nich zabudowa, z ustawionym kalenicowo domem mieszkalnym, najczęściej poprzedzonym ogródkiem oraz ulokowaną w głębi parceli zabudową gospodarczą. Sporadycznie mamy do czynienia z bardziej skomplikowanymi układami wielodrożnicowymi, opartymi na skrzyżowaniu dróg jak np. w Osowie, co ma historyczne odniesienie do przebiegu lokalnych dróg.

Architektura sakralna:

Pierwszy kościół na terenie gminy powstał w **Bychawie** wkrótce po erekcji parafii, co miało miejsce w 1325 r. Jego fundatorami byli bracia Andrzej i Hieronim Bychawscy. Brak jest w źródłach informacji o tej pierwszej bychawskiej świątyni poza wezwaniem św. Piotra i Pawła i faktem, iż był drewniany. Zniszczony został doszczętnie podczas jednego z pożarów, które w latach 1490 i 1525 nawiedziły miasto. Zlokalizowany był w innej części miasta niż obecny, przy - ulicy Partyzantów, w pobliżu znajdującej się tam kapliczki z ok. poł. XIX w. Powstały w jego miejscu nowy kościół wkrótce po wybudowaniu zamieniony został na zbór kalwiński przez właściciela dóbr Myszkowskiego.

Budowę kolejnej, zachowanej do dnia dzisiejszego świątyni, fundacji Stanisława Wieteskiego (?), rozpoczęto w 1603 r., a ukończono w 1639 r. W międzyczasie na kilka lat przeszła w ręce innowierców, by jeszcze przed datą ukończenia budowy odzyskać charakter kościoła katolickiego. Dalsze dzieje bychawskiego kościoła to przeplatanie się zniszczeń i odbudów, które miały miejsce w latach 1650, 1675, 1781, 1861-79. Niewątpliwie wywarło to wpływ na znaczne zatarcie czystości stylowej obiektu, a szczególnie zaciążyła tu ostatnia przebudowa, wykonana pod kierunkiem Waleriana Węgrzyckiego. Przebudowano wówczas prezbiterium oraz dobudowano skarpy od północy i zachodu. Ponownie do zmiany bryły doszło w ostatnich latach tj. 1989 r. kiedy to rozbudowano kościół w kierunku zachodnim. W tym miejscu wskazane jest krótkie omówienie zachowanej, zabudowy towarzyszącej kościołowi czyli plebanii i dzwonnicy. Obecna murowana plebania usytuowana w miejsce starszej drewnianej, powstała w 1902 r., ale już w 1914 r. została rozbudowana. Równocześnie zespół kościelny ogrodzony został ceglany murem wraz z bramą. W jego wnętrzu poza plebanią znajduje się także drewniana dzwonnica pochodząca z 1847 r. Dzwonnica ta już w 1911 r. była

tak poważnie zniszczona, iż myślano o jej rozebraniu. Sprzeciwił się temu jednak ówczesny lubelski konserwator Ksawery Piwocki i przeforsował projekt jej ratowania.

Druga parafia w **Bychawce Drugiej** ma nieco młodszą proveniencję, gdyż pierwsze o niej wzmianki pochodzą z 1429 r. Potwierdzone źródłowo informacje o istnieniu tamże kościoła pochodzą z 1554 r., kiedy to jeden z właścicieli dóbr Andrzej Bychawski usunął z kościoła proboszcza a sam budynek sprofanował i obrabował. Ten pierwszy kościół był zapewne drewniany, gdyż w 1595 r. mamy wzmiankę o jego fatalnym stanie zachowania. W 1620 r. podjęto próbę ratowania go i odbudowano świątynię w oparciu o nowopowstałe, murowane prezbiterium, do którego dołączono drewniane nawy. Lata późniejsze to nieustanny okres niszczenia obiektu i remontowania, co miało miejsce do zamknięcia kościoła w 1802 r. z uwagi na bezpieczeństwo wiernych.

W tym samym roku przystąpiono do budowy nowego kościoła, w stanie surowym oddano go jednak dopiero w 1816 r. Było to konsekwencją braku funduszy w ubogiej parafii. Ukończony kościół nie posiadał podstawowego wyposażenia, gdyż podłogę, ołtarze i polichromię wykonano dopiero w 1811 r. W latach 1846-8 świątynię otoczono murowanym ogrodzeniem z kapliczkami. W 1907 r. rozpoczęto przebudowę kościoła według planów Jerzego Siennickiego zakończoną konsekracją w 1921 r. W tym kształcie kościół przetrwał do dnia dzisiejszego.

Znacznie młodszą proveniencję mają natomiast dwa pozostałe kościoły na terenie gminy t.j. w **Starej Wsi Drugiej** i **Woli Gałęzowskiej**. Pierwszy z nich murowany p.w. św. Stanisława wybudowany został w 1934 r. według projektu arch. Jerzego Siennickiego, na znacznym wyniesieniu terenu. Wnętrze świątyni niewielkie, jednonawowe, wyposażone w ołtarz z fary lubelskiej. Równocześnie z kościołem powstała dzwonnica. W 1955 r. dobudowano wieżę.

Drugi kościół drewniany, położony również na otoczonym lasem wyniesieniu, p.w. św. Antoniego Padewskiego wybudowano w 1926 r. z fundacji Przewłockich. Utrzymany w stylu zakopiańskim, jednonawowy kościół jest dziełem cieśli Jarosza i Franciszka Janika.

Poza budynkami sakralnymi związanymi z religią rzymskokatolicką, w **Bychawie** zachowała się - murowana synagoga, wybudowana ok. 1810 r w miejscu starszej drewnianej, wzniesionej zapewne w XVII w. W 1876 r. została zniszczona w trakcie pożaru, odbudowana dopiero w 1897 r. Po II wojnie światowej zaadaptowana na remizę strażacką. W l. 60 XX w. zmieniono jej bryłę przez przebudowę dachu, z czterospadowego na dwuspadowy. Obecnie stanowi własność prywatną.

Architektura rezydencjonalna:

Zespół pałacowo-parkowy w **Podzamczu Bychawskim** powstał w oparciu o wcześniej istniejący XVI-wieczny zamek Pileckiego. Autorem pomysłu przebudowy zamku na pałac był ówczesny właściciel Dominik Stoiński, któremu dobra wniosła w posagu w 1725 r. Helena Pisarska. Według późniejszych o ok. 50 lat przekazów Stoiński projekt przebudowy zlecił nieznanemu z nazwiska architektowi - Niemcowi. Ten zaś, po sporządzeniu planów pobrał pieniądze i wyjechał, co zmusiło Stoińskiego do prowadzenia budowy lokalnymi siłami. W świetle dokumentów archiwalnych wynika, iż dalej prace budowlane prowadził bliżej nieznanymi majster budowlany Kłęcz. Z analiz przeprowadzonych przez badaczy zagadnienia wynika, że dwór Pileckiego wkomponowany został w środkową część pałacu, wzbogaconą o trzeci trakt i cztery narożne alkierze, co w sumie nawiązywało do barokowych rozwiązań Tylmana z Gameren. Brak fachowego nadzoru budowlanego spowodował, jak to wynika

z wspomnianego przekazu z roku 1780, szybkie niszczenie obiektu widoczne w spękaniach ścian, braku okien i wypadaniu drzwi.

W 1802 r. dobra bychawskie nabył Karol del - Campo Scypio. Prawdopodobnie wkrótce potem przystąpiono do przebudowy pałacu, gdyż Scypionowie przebywali w Bychawie do 1828 r., a pałac był jedynym miejscem gdzie mogli zamieszkać. Przebudowa dotyczyła środkowej części pałacu, co miało na celu uczynienie jej bardziej reprezentacyjną. Dotychczasową dwukondygnacyjną bryłę nadbudowano o trzecią kondygnację. Od północy dostawiono czterokolumnowy portyk. Przebudowano także wnętrze, dostosowując je do skali założenia.

W takiej formie pałac przetrwał do lat 70 tych XIX w. tj. czasu gdy ponownie zniszczony pożarem popadł w ruinę i został opuszczony przez właścicieli. Potwierdza to rysunek Andriollego z 1888 r. Degradację pałacu pogłębiła budowa nowego dworu w 1898 r., przez ówczesnych posiadaczy majątku czyli rodzinę Budnych. Obiekt zlokalizowano już w innym miejscu, bliżej zabudowań folwarcznych.

Niszczyć pałac został rozebrany w latach 1934-5 oraz tuż po II wojnie światowej. Do chwili obecnej przetrwały tylko jego szczątkowe elementy. Zachowany został natomiast dwór Budnych, jakkolwiek poważnie przebudowany i pozbawiony wyraźnych cech stylowych.

W znacznym stopniu także przetrwała zabudowa folwarczna, powstała w latach 40tych XIX w., gdy właścicielem dóbr był Karol Łaniewski. Budynki te mimo postępujących zniszczeń, nadal zachowały wiele cech stylowych nawiązujących do klasycyzmu.

Najrozleglejszym z założeń na terenie gminy był zespół pałacowo-parkowy w Podzamczu Bychawskim. Jednak o jego niewielkiej obecnie wartości zabytkowej decyduje znikomy stopień zachowania pierwotnego układu oraz brak w nim zabytkowego drzewostanu wyciętego w 1928 r., poza pojedynczymi drzewami pochodzącymi z przełomu wieku.

Początków parku wokół wzgórza zamkowego należy szukać w I poł. XVIII w. po przebudowie zamku na pałac wykonanej przez Dominika Stoińskiego i związanej z tym zataraty obronnych walorów. Brak przekazów źródłowych oraz unieczystnienie pierwotnego układu przez wycinki i przecinki uniemożliwiają formułowanie hipotez dotyczących charakteru parku. Nieco więcej natomiast możemy powiedzieć o XIX - wiecznych realizacjach związanych z działalnością Karola Scypio del Campo oraz Karola Wołk-Łaniewskiego, dzięki którym wokół pałacu powstał park krajobrazowy. Współcześnie z pierwotnych elementów zachowało się tylko ukształtowanie terenu, zarys fos i część dawnych stawów zamienionych na zbiorniki retencyjno-rekreacyjne.

Zespół dworsko-parkowy w **Gałęzowie** wzmiankowany w XV w., stanowił gniazdo rodowe Gałęzowskich i w ich posiadaniu znajdował się do I poł. XVII w. Zapewne z nimi możemy wiązać pierwszy drewniany dwór w Gałęzowie, o którym brak jest jednak bliższych przekazów źródłowych. W II poł. XVII w. nastąpiło rozdrobnienie majątku między szlachtę zagrodową. W XVIII w. dobra ponownie skupiono w jednym ręku, tj. rodziny Skarbek-Kiełczewskich. Prawdopodobnie to oni budują w Gałęzowie nowy, modrzewiowy dwór, wraz z którym powstała w pd.-zach. części założenia zabudowa gospodarcza. W XIX w. nastąpiła znaczna rozbudowa części folwarcznej, która w końcu wieku liczyła 17 budynków. W tym też czasie ówczesni właściciele, przeżywającego kryzys gospodarczy majątku Koźmianowie rozsprzedali znaczne ilości ziemi. W 1908 r. Władysław Koźmian sprzedał Gałęzów Konstantemu Przewłockiemu, w imieniu którego majątkiem zarządzał Stefan Kowerski. Przewłocki stale przebywał w Warszawie lub w Mordach w woj. siedleckim i do Gałęzowa przyjeżdżał sporadycznie, dlatego też we dworze - mieszkał zarządca. W okresie międzywojennym dwór został rozbudowany przez dodanie od północy aneksu mieszczącego kuchnię, przez co uzyskał rzut litery L, zachowany do dnia dzisiejszego. W rękach rodziny Przewłockich majątek znajdował się do reformy rolnej. Po II wojnie światowej upaństwowiony dwór został przeznaczony na Dom Dziecka, a następnie na szkołę podstawową. Obecnie znajduje się w rękach prywatnych.

W XVIII w. z inicjatywy ówczesnych właścicieli - rodziny Skarbek-Kiełczewskich wokół dworu powstał niewielki ogród spacerowo-użytkowy o geometrycznym układzie, otoczony strzyżonymi szpalerami grabowymi. Na pocz. XIX w. Wincenty Koźmian, przekształcił ogród w park krajobrazowo-spacerowy. Według archiwalnych planów znajdujący się w centrum założenia dwór poprzedzony był gazonem. W późniejszym okresie do kompozycji parku włączono założone po drugiej stronie drogi Bychawa – Stara Wieś stawy. W północnej i zachodniej części założenia wytyczono geometryczną sieć prostopadłych alejek.

W okresie międzywojennym układ parku uległ pewnym zmianom, znikły bowiem alejki oraz większość budynków gospodarczych. Największe zmiany nastąpiły jednak w okresie powojennym, gdy majątek został przejęty przez Skarb Państwa i przeznaczony początkowo na Dom Dziecka, a następnie na szkołę podstawową. Wycięto wówczas najstarszy drzewostan z geometrycznej części ogrodu, znikły niepielęgnowane klomby, trawniki i rabaty kwiatowe. Znikły również ciągnące się wzdłuż szosy stawy. Pozostały drzewostan pozbawiony właściwej opieki, obecnie jest zapuszczony i ulega powolnej degradacji.

Zespół dworsko-parkowy w **Woli Gałęzowskiej**, został wyłączony z rozległych dóbr gałęzowskich, prawdopodobnie w okresie rozdrobnienia majątku, które miało miejsce w końcu

XVIII w. Pierwsi znani właściciele to Kielczewscy i zapewne to oni wybudowali drewniany dwór, który na pocz. XIX w. gruntownie przebudował kolejny właściciel Jan Koźmian. W pd.-zach. części powstał folwark liczący 11 murowanych budynków. W 1854 r. majątek nabył Józef Przewłocki, który w dwa lata później wystawił nowy murowany dwór. Tak ukształtowane założenie przetrwało do okresu międzywojennego i dopiero w tym czasie doszło do istotnych zmian.

W latach 1926-38 rozpoczęto budowę nowego dworu według projektu arch. A. Nieniewskiego, który do rozpoczęcia - II wojny nie został ukończony. W rodzinie Przewłockich majątek pozostał do czasu reformy rolnej, kiedy to upaństwowiono go i przeznaczono na Państwowy Dom Dziecka. W międzyczasie dokończono budowę nowego dworu, a stary zamieniony wcześniej na budynek gospodarczy rozebrano. W latach 60-tych dwór został zniszczony pożarem, a odbudowany częściowo zatracił cechy stylowe. Obecnie w zespole nadal funkcjonuje Dom Dziecka z licznej natomiast zabudowy gospodarczej pozostała tylko stajnia i lodownia. Dworowi towarzyszy dobrze zachowany park, założony w latach 1810-18 przez ówczesnego właściciela majątku - Jana Koźmiana, który był nie tylko twórcą projektu ale i jego wykonawcą. Zainspirował go naturalistyczny park Czartoryskich w Puławach, gdzie często bywał. Koźmian w realizacji projektu wykorzystał naturalne warunki terenowe np. przepływającą nieopodal Gałęzówkę do utworzenia stawów, rzeźbę terenu w którą umiejętnie wkomponował małą architekturę ogrodową tj. altanę, mostek czy ławeczki.

Zapewne obecne granice parku - od północy droga do Józkowa, od zachodu aleja prowadząca do gorzelnii, od południa górna krawędź doliny Gałęzówki i od wschodu Gałęzówka, ograniczające go w sposób naturalny, nawiązują do pierwotnych. Pozwala nam to przypuszczać, iż kształt parku nie uległ zmianom od chwili powstania. Pewne zmiany nastąpiły

wewnątrz parku - zniszczono małą architekturę ogrodową, oranżerię oraz część budynków gospodarczych. Zachował się natomiast stosunkowo dobrze drzewostan, w zasadzie niszczący w sposób naturalny (np. silne wichury) lub przez zbytne zagęszczenie wynikające z braku właściwej opieki. Czytelne są do tej pory aleje lipowa i kasztanowa wewnątrz parku oraz szpaler lipowy wzdłuż zachodniej granicy. Ponadto godnymi uwagi są stawy usytuowane przy wschodniej granicy założenia, jakkolwiek zaniedbane i zanieczyszczone.

Budynki przemysłowe i użyteczności publicznej:

Na terenie Gminy zachował się tylko jeden obiekt przemysłowy objęty ochroną konserwatorską - murowana gorzelnia w Woli Gałęzowskiej wybudowana w 1908 r. z inicjatywy Józefa Przewłockiego z detalem charakterystycznym dla architektury przemysłowej z początku wieku.

W Bychawce Drugiej znajduje się murowany budynek szkoły elementarnej wybudowany w 1854 r. dzięki funduszom przekazanych proboszczowi tutejszej parafii W. Baranowskiemu przez właściciela dóbr tuszowskich płk. Józefa Poniatowskiego w 1844 r. w szkole prowadzono nauczanie do 1937 r.

W Bychawie, przy ul. ul. Marszałka J. Piłsudskiego 81, znajduje się szkoła powszechna wybudowana w l. 1924-1927 z inicjatywy ks. Antoniego Kwiatkowskiego, obecnie nosząca jego imię. Budynek powstał według projektu B. Kelles-Krauze, we współpracy z Jerzym Siennickim. Obaj architekci byli związani z Lubelszczyzną, ich liczne cenne dzieła znacząco wpłynęły na krajobraz urbanistyczny regionu.

Budynki mieszkalne:

Na obszarze Gminy ochroną konserwatorską objęty jest tylko jeden budynek mieszkalny, znajdujący się w Bychawie przy ul. Marszałka J. Piłsudskiego 35 wzniesiony w 1913 r. (data w szczycie). Po II wojnie światowej został zaadaptowany na bank spółdzielczy.

Cmentarze i miejsca pamięci:

Pierwszy cmentarz w **Bychawie** związany był z nieistniejącym drewnianym kościołem śś. Piotra i Pawła erygowanym w 1325 r. Brak jest informacji o cmentarzu, ale możemy założyć, iż zgodnie z ówczesnymi zwyczajami ulokowano go przy świątyni. W tym miejscu funkcjonował do końca XVI w. W 1639 r. ukończono budowę w nowym miejscu, nowej świątyni p.w. Jana Chrzciciela, zachowanej do dnia dzisiejszego. Wraz ze zmianą lokalizacji kościoła nastąpiła zmiana usytuowania cmentarza, który przeniesiono na teren przykościelny, co potwierdzają wzmianki w wizytacjach. Wobec coraz powszechniejszych postulatów przeniesienia cmentarza poza obręb miasta, w 1801 r. wizytator zalecił proboszczowi zakup gruntów pod nowy cmentarz. Brak informacji archiwalnych nie pozwala na sprecyzowanie daty założenia cmentarza. Możemy jedynie przyjąć, iż nastąpiło to przed rokiem 1839 r., kiedy po raz pierwszy pojawia się wzmianka o funkcjonowaniu na gruntach wsi Zadubie nowego cmentarza grzebalnego ogrodzonego tylko rowem. W 1865 r. istniejący cmentarz powiększono o 100 prętów, a kolejnych zmian dokonywano w latach 1878, 1925 oraz 1984.

W 1884 r. Marianna z Kuryłowiczów Duniewska wzniosła dla swego rok wcześniej zmarłego syna murowaną kaplicę zachowaną w niezmienionej bryle do chwili obecnej. Na cmentarzu zachowało się kilka interesujących przykładów sztuki sepulkralnej. Należą do nich nagrobki rodzin: Mazurkiewiczów, Olszewskich, Koźmianów i Stanisława Migurskiego.

Drugi na terenie gminy cmentarz rzymskokatolicki funkcjonuje w Bychawce Drugiej. Również i on związany jest w swych początkach z kościołem parafialnym, wzmiankowanym po raz pierwszy w 1429 r. Pierwsze potwierdzenie istnienia cmentarza przy kościele pochodzi dopiero z 1595 r., jednak już wówczas poważnie zaniedbanego. W 1611 r. wymienione jest ogrodzenie wokół świątyni i drewniana dzwonnica, oba elementy nadal w złym stanie technicznym. Jako dobry stan zachowania kościoła wzmiankowany jest dopiero w 1727 r., gdy miał świeżo wykonane nowe ogrodzenie oraz nowowyzbudowane - kostnicę i dzwonnice.

W 1802 r. założony został nowy cmentarz po drugiej stronie drogi vis a vis starego. Wydaje się, iż w początkowym okresie wykorzystywany był stosunkowo rzadko, gdyż mimo zakazów nadal zmarłych chowano na cmentarzu przykościelnym. Dopiero w 1833 r. dzięki staraniom ks. Makowieckiego dotychczasowy chrust ogradzający cmentarz zastąpiony został nowym murem z kamienia. W 1848 r. na cmentarzu wybudowano niewielką kaplicę grobową rodziny Stadnickich. W 1864 r. dokonano zakupu nowych gruntów, gdyż cmentarz okazał się za mały. Kolejne etapy jego rozrastania się miały miejsce w latach 1874 i 1924.

Z osób spoczywających na cmentarzu warto wymienić zasłużonego dla kultury polskiej Kajetana Koźmiana z 1850 r. oraz gen. wojsk polskich Franciszka Rohlanda z 1860 r. Inne

ciekawe przykłady sztuki sepulkralnej to kamienny nagrobek K. Rzeszotagskiej z 1897 r. oraz żeliwny krzyż na grobie M. Rohlanda.

Poza dwoma wyżej wymienionym cmentarzami na terenie gminy znajduje się jeszcze jeden cmentarz rzymskokatolicki w Starej Wsi III, założony w 1931 r. i obecnie zajmujący powierzchnię ok. 0,5 ha. Brak na nim jednak ciekawszych obiektów sepulkralnych.

Z cmentarzy innych wyznań należy wymienić dwa kirkuty w Bychawie, obecnie słabo czytelne w terenie oraz cmentarz kolonistów niemieckich w Osowie.

Cmentarz przy ul. Kościuszki „stary” został założony w XVII wieku. Liczył pierwotnie nawet 6 ha, ale obecnie pozostało tylko ok. 0,6 ha; część terenu została zabudowana. W 1926 r. nekropolia została zamknięta dla celów grzebalnych. Podczas II wojny światowej Niemcy zdewastowali cmentarz, nagrobki wykorzystali do wybrukowania ulic i placów, m.in. przed budynkiem gminy. Obecnie zachowały się nieliczne fragmenty ok. 8 macew, najprawdopodobniej wtórnie umieszczonych. Ogrodzenie od strony frontowej zostało wykonane w ramach programu ESJF w 2016 roku.

Cmentarz „nowy” przy ul. Partyzantów powstał w 1911 r. dzięki staraniom rabina Bychawy Rachmila Grinbauma. Teren zakupiono od Andrzeja Łobodzińskiego za 800 rubli, ze środków przekazanych przez Szmula Erlicha. Zajmował obszar ok. 6 ha, na którym stał także drewniany dom dozorca. Został zdewastowany w okresie okupacji niemieckiej oraz po 1945 roku. Po II wojnie światowej jego teren wykorzystywano jako grunty orne, obecnie nie zachowały się żadne ślady naziemne.

Ponadto w Bychawie, Bychawce Drugiej i Zaraszowie-Kolonii zachowały się cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej. Na cmentarzu w Bychawie, przy ul. Partyzantów, na tzw. „Białej Górze”, założonym w 1915 r. pochowani są żołnierze armii

austro-węgierskiej (556) oraz rosyjscy (591), którzy zginęli w bitwach stoczonych w pobliżu Bychawy w sierpniu-wrześniu 1914 r. oraz lipcu 1915 r. Zachowały się na nim trzy kopce i kilka mogił ziemnych. Cmentarz w Bychawce Drugiej założono w 1915 r. po zakończeniu drugiej fazy walk mających miejsce w okolicach Bychawy w lipcu-sierpniu 1915 r. Pochowano na nim w 16 zbiorowych mogiłach 588 żołnierzy armii austro-węgierskiej i 595 żołnierzy rosyjskich. Znajduje się tu ziemny kopiec z krzyżem, natomiast całość była otoczona niskim ziemnym wałem i rowem.

Cmentarz w Zaraszowie-Kolonii powstał w 1915 r., pochowani są na nim żołnierze (ponad 460 osób) z armii austro-węgierskiej oraz rosyjskiej, polegli w trakcie walk toczonych na tym terenie w sierpniu-wrześniu 1914 r. i lipcu-sierpniu 1915 r. Cmentarz otoczony jest niskim wałem ziemnym, w jego obrębie zachowały się trzy kopce ziemne oraz słabo czytelne mogiły.

Kapliczki i figury przydrożne

Stosunkowo licznie na terenie gminy występują murowane kapliczki i krzyże przydrożne. Najstarsza i najciekawsza z nich znajduje się w Bychawie przy ul. Zamkowej, w pobliżu zespołu pałacowo-parkowego. Wybudowana w XVIII w., nawiązuje cechami stylowymi do baroku, w jej wnętrzu umieszczono figurę św. Jana Nepomucena. Dwie, również w Bychawie; przy ul. Partyzantów, z figurką Matki Boskiej z Dzieciątkiem oraz w pobliżu skrzyżowania ul. Lubelskiej i Zadębie, pochodzą z I ćw. XX w. Pierwszą z nich lokalna tradycja łączy z lokalizacją pierwszego bychawskiego kościoła p.w. św. Piotra i Pawła. W Bychawce Drugiej, znajduje się kapliczka z 1925 r. fundacji Ignacego Nowakowskiego. Z okresu międzywojennego pochodzą także kapliczki w Gałęzowie, Kosarzewie Dolnym-Kolonii,

Kowersku, Leśniczówce i Woli Gałęzowskiej (2). W Starej Wsi Drugiej zachowała się kapliczka z 1923 r. oraz metalowy krzyż na postumencie z 1958 r.

Kapliczkę w Józowie wzniesiono po II wojnie światowej, natomiast znacznie starsza jest znajdująca się w jej wnętrzu figura przedstawiająca Matkę Boską (pocz. XX w.)

Na terenie Gminy zachowały się również drewniane kapliczki domkowe powstałe w 1 poł. XX w. w: Olszowcu (2), Urszulinie, Starej Wsi Trzeciej i Zaraszowie.

5.2.2 Zabytki ruchome

Na terenie Gminy zabytki ruchome objęte ochroną konserwatorską w formie wpisu do rejestru zabytków znajdują się w kościołach parafialnych: pw. Św. Jana Chrzciciela w Bychawie B/134 (29 obiektów) oraz pw. Wszystkich Świętych w Bychawce Drugiej nr 135 (26 obiektów). Drugi wpis obejmuje także 5 obiektów znajdujących się w kaplicy grobowej Stadnickich na terenie cmentarza parafialnego. Najcenniejsze obiekty z kościoła w Bychawie – dwa XVIII-wieczne gobeliny zostały przekazane do Muzeum Archidiecezjalnego w Lublinie. Wśród pozostałych elementów wyposażenia wyróżniają się - ołtarz główny i cztery boczne, utrzymane w stylu klasycystycznych, powstałe w XIX w.

W świątyni w Bychawce Drugiej większość wyposażenia pochodzi z XIX w. oraz okresu międzywojennego. Do najcenniejszych obiektów należą: obraz Matki Boskiej Szkaplerznej oraz ołtarz z kaplicy św. Trójcy, pochodzące prawdopodobnie z XVIII w.

5.2.3 Zabytki archeologiczne

Poniższe omówienie stanowisk archeologicznych w gminie Bychawa oraz potrzeb w zakresie ochrony konserwatorskiej oparto na materiałach uzyskanych w trakcie badań metodą Archeologicznego Zdjęcia Polski. Badania metodą AZP wykonywane są w ramach prostokątnych obszarów o bokach ok. 5,3 x 7,5 km. niezależnych od podziałów administracyjnych. Na teren gminy przypadają dwa całe obszary AZP, znaczne części sześciu innych obszarów oraz minimalne części dwóch kolejnych obszarów. Dotychczas na terenie gminy zarejestrowano 113 stanowisk archeologicznych. Ze względu na znaczenie i wynikający stąd sposób ochrony konserwatorskiej można je podzielić na trzy zasadnicze grupy:

Grupa I. Należą do niej stanowiska archeologiczne o szczególnym znaczeniu. Zaliczamy do niej pamiątki przeszłości o własnej formie krajobrazowej, jak np. grodziska czy zamczyska. Na obszarze tych stanowisk - i w ich otoczeniu nie można wykonać jakichkolwiek prac ziemnych. Należy sporządzić plany sytuacyjno-wysokościowe oraz przeprowadzić

badania archeologiczne. W konsekwencji winny być one wpisane do rejestru zabytków województwa lubelskiego (poza już wpisanym zamczyskiem w Bychawie).

Grupa II. Należą do niej relikty pradziejowych i średniowiecznych osad, objawiające się występowaniem na powierzchni stanowiska ruchomych zabytków archeologicznych. Prace ziemne na terenie tych stanowisk należy poprzedzić badaniami archeologicznymi.

Grupa III. Należą do niej tzw. punkty osadnicze ślady pradziejowego, średniowiecznego osadnictwa oraz miejsca odkrycia skarbów monet. Prace ziemne na tych stanowiskach i w ich otoczeniu należy wykonywać pod nadzorem archeologicznym.

Poniżej stanowiska z poszczególnych obszarów z przypisaniem do powyższych grup:

OBSZAR 82-81

Grupa I

Stanowisko nr 6, zamczysko z XVI w. w Bychawie (w obrębie miejscowości nr - 2).

Stanowisko nr 16, grodzisko z IX w. w miejscowości Zdrapy (w obrębie miejsc. Nr 3)

Grupa II

A. Stanowisko nr 44, osada z wczesnego okresu epoki brązu w miejscowości Wola Duża (nr 9).

B. Stanowisko nr 21, osada kultury trzcinieckiej w miejscowości Zdrapy (nr 7).

C. Stanowisko nr 26, osada z okresu wpływów kultury rzymskiej w miejscowości Zdrapy (nr 10).

D. Stanowisko nr 17, osada z wczesnego średn. w miejscowości Wincentówek nr 11).

E. Stanowisko nr 22, osada z wczesnego średn. w miejscowości Zdrapy (nr 6).

F. Stanowisko nr 34, osada z wczesnego średn. w miejscowości Bychawa (nr 7).

G. Stanowiska nry 41 i 44, osady z wczesnego średn. w miejscowości Wola Duża (6 i 9)

Grupa III

Pozostałe - 48 stanowisk, w tym dwa skarby monet z XVII w. stanowiska nr 1 i 2 w Bychawie (nr 1 i 2).

OBSZAR 83-81

Grupa I

Brak stanowisk

Grupa II

Stanowiska nry 3 i 5, osady z wczesnego średn. w miejscowości Gałęzów (3 i 5)

Grupa III

Pozostałe 19 stanowisk

OBSZAR 84-81

Grupa I

Brak stanowisk

Grupa II

A. Stanowiska nr 4, osada z wczesnego średniowiecza w miejscowości Stara Wieś III (4)

B. Stanowisko nr 10, osada o nieokreślonej chronologii w miejscowości Stara Wieś I (4)

Grupa III

Pozostałe 10 stanowisk

OBSZAR 82-82

Grupa I

Brak stanowisk.

Grupa II

Brak stanowisk.

Grupa III

Stanowiska o numerach 4 i 5. Pozostałe z obszaru leżą poza gminą Bychawa.

OBSZAR 83-80

W części obszaru należącej do gminy Bychawa nie zarejestrowano ani jednego stanowiska archeologicznego.

5.2.4 Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Od 1986 r. w Bychawie działa Bychawskie Towarzystwo Regionalne, którego celem jest *budzenie zainteresowania przeszłością i tradycją kulturową miasta Bychawy i regionu oraz rozwijanie i wspieranie różnych form aktywności na rzecz lokalnej społeczności. Popularyzacja i dokumentowanie wiedzy na temat historii miejscowości i okolicy, prezentacja postaci twórczo związanych i zasłużonych dla środowiska. Podtrzymywanie i animacja lokalnych i ludowych tradycji.* Towarzystwo nie tylko wydaje materiały związane z historią miasta i regionu, ale także organizuje konkursy wiedzy, programy historyczne oraz gromadzi zbiory związane z historią miasta i regionu w celu zorganizowania stałej ekspozycji (więcej na stronie www.bychawa.pl/bychawskie-towarzystwo-regionalne

5.2.5 Dziedzictwo niematerialne

Zgodnie z konwencją UNESCO z 2003 r. głównymi elementami kultury niematerialnej podlegającymi ochronie są:

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako narzędzie przekazu,
- spektakle i widowiska,
- zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne,
- wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki,
- umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem

Inicjatorem i głównym koordynatorem działań związanych z ochroną dziedzictwa niematerialnego na terenie Gminy jest Bychawskie Centrum Kultury. W ramach działań Centrum w 2023 r. w Bychawie gościł Międzynarodowy Festiwal Śladami Singera, corocznie odbywa się Festiwal Pierogów, prowadzone są warsztaty m.in. z nauki tańca, gry na instrumentach muzycznych, rękodzieła.

Działa tu także Stowarzyszenie Strażnicy Pamięci Ziemi Bychawskiej mające na celu upamiętnianie historii lokalnej, jego członkowie organizują m.in. rajd imienia sierżanta Bartosza.

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Zgodnie z art. 22 Ustawy z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw wójt (burmistrz) gminy prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy. W związku z zapisami w/w ustawy w gminnej ewidencji zabytków znajdują się:

1. zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
2. inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków (w tym nieruchome zabytki archeologiczne);
3. inne zabytki nieruchome wyznaczone przez Burmistrza Gminy w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków;

Tab. 1. Zabytki wpisane do rejestru zabytków woj. lubelskiego (stan na 31.03.2023 r.)

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Nr rej. zabytków
1	Bychawa	Kościół parafialny pw. Św. Jana Chrzciciela w zespole	A/175
2	Bychawa	Dzwonnica w zespole kościoła par. pw. Św. Jana Chrzciciela	A/175
3	Bychawa	Drzewostan w granicach cmentarza przykościelnego zespole kościoła paraf. pw. Św. Jana Chrzciciela	A/175
4	Bychawa	Cmentarz parafialny rzymsko-katolicki	A/936
5	Bychawa	Synagoga	A/1102
6	Bychawa	Cmentarz wojenny z I wojny światowej	A/1088

7	Bychawa	Zespół pałacowo-dworsko-folwarczny	A/291
8	Bychawa	Pałac (w ruinie) w zespole pałacowo-dworsko-folwarcznym	A/291
9	Bychawa	Spichlerz I (w ruinie) w zespole pałacowo-dworsko-folwarcznym	A/291
10	Bychawa	Spichlerz II (w ruinie) w zespole pałacowo-dworsko-folwarcznym	A/291
11	Bychawa	Obora w zespole pałacowo-dworsko-folwarcznym	A/291
12	Bychawa	Kapliczka w zespole pałacowo-dworsko-folwarcznym	A/341
13	Bychawka Druga	Zespół kościoła paraf. rzym-katolickiego pw. Wszystkich Świętych	A/852
14	Bychawka Druga	Kościół parafialny rzymsko-katolicki pw. Wszystkich Świętych w zespole	A/852
15	Bychawka Druga	Plebania w zespole kościoła paraf. rzym.-kat. pw. Wszystkich Świętych	A/852
16	Bychawka Druga	Ogrodzenie kościoła z bramą, dwiema bramkami w zespole kościoła paraf. rzym.-kat. pw. Wszystkich Świętych	A/852
17	Bychawka Druga	Cztery kapliczki (1) w ogrodzeniu kościoła w zespole kościoła paraf. rzym.-kat. pw. Wszystkich Świętych	A/852
18	Bychawka Druga	Cztery kapliczki (2) w ogrodzeniu kościoła w zespole kościoła paraf. rzym.-kat. pw. Wszystkich Świętych	A/852
19	Bychawka Druga	Cmentarz grzebalny (starsza część) w zespole kościoła paraf. rzym.-kat. pw. Wszystkich Świętych	A/852
20	Bychawka Druga	Kaplica grobowa Stadnickich na cmentarzu grzebalny w zespole kościoła paraf. rzym.-kat. pw. Wszystkich Świętych	A/852
21	Gałęzów	Zespół dworsko-parkowy	A/819
22	Gałęzów	Dwór w zespole dworsko-parkowym	A/819
23	Wola Gałęzowska	Zespół dworsko – parkowy (park z aleją dojazdową)	A/712
24	Zaraszów-Kolonia	Cmentarz wojenny z I wojny światowej	A/1073

5.4. Zabytki w Gminnej Ewidencji Zabytków

Lp	Miejscowość	Obiekt	Adres i nr działki
1.	Bychawa	Zespół kościoła parafialnego pw. Św. Jana Chrzciciela	23-100 Bychawa, ul. 11 listopada 1, ul. Ks. Ściegiennego 25, 25A, 25B na działkach geod.:797, 824 identyfikator: 60903_4.0001.797, 060903_4.0001.824
2.	Bychawa	Kościół parafialny pw. Św. Jana Chrzciciela w zespole	23-100 Bychawa, ul. 11 listopada 1, na działce geod.:797 identyfikator: 060903_4.0001.797
3.	Bychawa	Dzwonnica w zespole kościoła parafialnego pw. Św. Jana Chrzciciela	23-100 Bychawa, ul. 11 listopada 1, na działce geod.:797 identyfikator: 060903_4.0001.797
4.	Bychawa	Drzewostan w granicach cmentarza przykościelnego w zespole kościoła paraf.	23-100 Bychawa, ul. 11 listopada 1, na działce geod.:797 identyfikator: 060903_4.0001.797
5.	Bychawa	Cmentarz przykościelny w zespole kościoła parafialnego pw. Św. Jana Chrzciciela	23-100 Bychawa, ul. 11 listopada 1, na działce geod.:797 identyfikator: 060903_4.0001.797
6.	Bychawa	Mur ogrodzeniowy kościoła w zespole kościoła paraf. pw. Św. Jana Chrzciciela	23-100 Bychawa, ul. 11 listopada 1, na działce geod.:797 identyfikator: 060903_4.0001.797
7.	Bychawa	Ogrodzenie plebanii w zespole kościoła parafialnego pw. Św. Jana Chrzciciela	23-100 Bychawa, ul. Ks. Ściegiennego 25A, na działce geod.:824 identyfikator: 060903_4.0001.824

8.	Bychawa	Plebania w zespole kościoła parafialnego pw. Św. Jana Chrzciciela	23-100 Bychawa, ul. Ks. Ściegiennego 25A, na działce geod.:824 identyfikator: 060903_4.0001.824
9.	Bychawa	Figura NMP w zespole kościoła parafialnego pw. Św. Jana Chrzciciela	23-100 Bychawa, ul. 11 listopada 1, na działce geod.:797 identyfikator: 060903_4.0001.797
10.	Bychawa	Cmentarz parafialny rzymsko-katolicki	23-100 Bychawa, ul. Lubelska, ul. Spokojna, na działce geod.:235 identyfikator: 060903_4.0001.235
11.	Bychawa	Kaplica grobowa Adama Duniewskiego na cmentarzu paraf. rzymsko-katolickim	23-100 Bychawa, ul. Lubelska, ul. Spokojna, na działce geod.:235 identyfikator: 060903_4.0001.235
12.	Bychawa	Synagoga	23-100 Bychawa, ul. T. Kościuszki nr 5 na działce geod.:422/1 identyfikator: 060903_4.0001.422/1
13.	Bychawa	Cmentarz wojenny z I wojny światowej	Bychawa, na działce geod.:1324 identyfikator: 060903_4.0001.1324
14.	Bychawa d. Bychawa Podzamcze	Zespół pałacowo-dworsko-folwarczny	23-100 Bychawa, ul. Pileckiego („Podzamcze”) na działce geod.: 49, 63/2, 79/1, 110/7, 110/8, identyfikator: 060903_4.0001.49, 060903_4.0001.63/2, 60903_4.0001.79/1, 060903_4.0001.110/7,060903_4.0001.110/8
15.	Bychawa	Pałac (w ruinie) w zespole pałacowo-dworsko-folwarcznym wraz z drzewostanem	23-100 Bychawa, ul. Pileckiego na działce geod.: 110/7, Identyfikator 060903_4.0001.110/7,
16.	Bychawa	Spichlerz I (w ruinie) w zespole pałacowo dworsko- folwarcznym	23-100 Bychawa, ul. Pileckiego 7a na działce geod.: 110/8, Identyfikator 060903_4.0001.110/8,
17.	Bychawa	Spichlerz II (w ruinie) w zespole pałacowo dworsko- folwarcznym	23-100 Bychawa, ul. Pileckiego na działce geod.: 110/7, Identyfikator 060903_4.0001.110/7,
18.	Bychawa	Obora w zespole pałacowo-dworsko-folwarcznym	23-100 Bychawa, ul. Pileckiego 9 na działce geod.: 83/2, Identyfikator 060903_4.0001.83/2,
19.	Bychawa	Dwór w zespole pałacowo-dworsko-folwarcznym	23-100 Bychawa, ul. Pileckiego nr 6 na działce geod.: 49 Identyfikator 060903_4.0001.49
20.	Bychawa	Czworak w zespole pałacowo-dworsko-folwarcznym	23-100 Bychawa, ul. Pileckiego nr 8 na działce geod.: 49 Identyfikator 060903_4.0001.49,
21.	Bychawa	Kapliczka w zespole pałacowo-dworsko-folwarcznym	23-100 Bychawa, ul. Pileckiego / ul. Zamkowa na działce geod.: 79/1 Identyfikator 060903_4.0001.79/1
22.	Bychawa	Cmentarz żydowski - stary	23-100 Bychawa, ul. T. Kościuszki na działce geod.:434 identyfikator: 060903_4.0001.434
23.	Bychawa	Cmentarz żydowski - nowy	23-100 Bychawa, ul. Partyzantów na działce geod.:1062 identyfikator: 060903_4.0001.1062
24.	Bychawa	Dom mieszkalny, ob. bank	23-100 Bychawa, ul. Marszałka J. Piłsudskiego nr 37 na działce geod.: 56 Identyfikator 060903_4.0001.456
25.	Bychawa	Szkoła, ob. zespół szkół	23-100 Bychawa, ul. Marszałka J. Piłsudskiego nr 81 na działce geod.: 90 Identyfikator 060903_4.0001.490
26.	Bychawa	Kapliczka przydrożna	23-100 Bychawa, ul. Partyzantów 18 na działce geod.: 877/2 Identyfikator 060903_4.0001.877/2
27.	Bychawa	Kapliczka przydrożna	23-100 Bychawa, ul. Lubelska / ul. Zadębie na działce geod.: 1457/3 Identyfikator 060903_4.0001.1457/3
28.	Bychawa	Pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego	23-100 Bychawa, ul. Marszałka J. Piłsudskiego na działce geod.: 1445/1 Identyfikator 060903_4.0001.1445/1
29.	Bychawa	Pomnik poległych w 1944 r. żołnierzy AK	23-100 Bychawa, ul. 11 listopada na działce geod.: 80/1 Identyfikator 060903_4.0001.80/1
30.	Bychawka Pierwsza	Kapliczka przydrożna	23-100 Bychawka Pierwsza na działce geod.: 442/1 identyfikator: 060903_5.0001.442/1
31.	Bychawka Druga	Zespół kościoła paraf. rzym-katolickiego pw. Wszystkich Świętych	23-100 Bychawka Druga nr 112, 115, na dz. geod.: 59, 322/5, 322/6 identyfikator: 060903_5.0002.59, 060903_5.0002.322/5, 060903_5.0002.322/6
32.	Bychawka Druga	Kościół parafialny rzymsko-katolicki pw. Wszystkich Świętych w zespole	23-100 Bychawka Druga nr 112, na działce geod.: 322/6 identyfikator: 060903_5.0002.322/6
33.	Bychawka Druga	Plebania w zespole kościoła paraf. rzym.-kat. pw. Wszystkich Świętych	23-100 Bychawka Druga nr 115, na działce geod.: 322/5 identyfikator: 060903_5.0002.322/5
34.	Bychawka Druga	Ogrodzenie kościoła z bramą, 2 bramkami w zespole koś. paraf. pw. Wszystkich Św.	23-100 Bychawka Druga nr 112, na działce geod.: 322/6 identyfikator: 060903_5.0002.322/6

35.	Bychawka Druga	Cztery kapliczki (1) w ogrodzeniu kościoła w zespole kościoła paraf. rzym.-kat. pw. Wszystkich Świętych	23-100 Bychawka Druga nr 112, na działce geod.: 322/6 identyfikator: 060903_5.0002.322/6
36.	Bychawka Druga	Cztery kapliczki (2) w ogrodzeniu kościoła w zespole kościoła paraf. rzym.-kat. pw. Wszystkich Świętych	23-100 Bychawka Druga nr 112, na działce geod.: 322/6 identyfikator: 060903_5.0002.322/6
37.	Bychawka Druga	Cmentarz grzebalny (starsza część) w zespole kościoła paraf. rzym.-kat. pw. Wszystkich Świętych	23-100 Bychawka Druga, na działce geod.: 59 identyfikator: 060903_5.0002.59
38.	Bychawka Druga	Kaplica grobowa Stadnickich na cmentarzu grzebalny w zespole kościoła paraf. rzym.-kat. pw. Wszystkich Świętych	23-100 Bychawka Druga, na działce geod.: 59 identyfikator: 060903_5.0002.59
39.	Bychawka Druga	Szkoła ob. biblioteka	23-100 Bychawka Druga nr 114, na działce geod.: 325/1 identyfikator: 060903_5.0002.325/1
40.	Bychawka Druga	Cmentarz wojenny	23-100 Bychawka Druga, na działce geod.: 477 identyfikator: 060903_5.0002.477
41.	Bychawka Druga	Kapliczka przydrożna	23-100 Bychawka Druga, na działce geod.: 64 identyfikator: 060903_5.0002.64
42.	Bychawka Druga	Pomnik poświęcony poległym i pomordowanym	23-100 Bychawka Druga, na działce geod.: 321/6 (droga) identyfikator: 060903_5.0002.321/6
43.	Gałęzów	Zespół dworsko-parkowy (z dworem, parkiem, lasem i stawami)	23-100 Gałęzów na dz. geod.: 103, 592/2, 594, 595/1, 595/2, 596, cz. 642/2 (droga), 953/1, 953/3, 953/4, 954/2, 1085/1, 1088,1086/2, 1087/2, 1098, 1099, 1100, 1101, 1102 identyfikator: 060903_5.0006.103 1102
44.	Gałęzów	Dwór w zespole dworsko-parkowym	23-100 Gałęzów nr 94 na działce geod.: 594 identyfikator: 060903_5.0006.594
45.	Gałęzów	Kapliczka przydrożna	23-100 Gałęzów na działce geod.: 867/1 identyfikator: 060903_5.0006.867/1
46.	Józwów	Kapliczka przydrożna	23-100 Józwów nr 4 na działce geod.: 223/5 identyfikator: 060903_5.0010.196/1
47.	Koszarzew Dolny kolonia	Kapliczka przydrożna	23-100 Koszarzew Dolny-Kolonia na działce geod.: 398 identyfikator: 060903_5.0011.398
48.	Kowersk	Kapliczka przydrożna	23-100 Kowersk nr 30 na działce geod.: 54/1 identyfikator: 060903_5.0012.54/1
49.	Leśniczówka	Kapliczka przydrożna	23-100 Leśniczówka na działce geod.: 160 identyfikator: 060903_5.0013.160
50.	Olszowiec	Kapliczka przydrożna	23-100 Olszowiec na działce geod.: 6 identyfikator: 060903_5.0015.6
51.	Olszowiec	Kapliczka przydrożna	23-100 Olszowiec nr 14A na działce geod.: 85 identyfikator: 060903_5.0015.85
52.	Osowa	Cmentarz kolonistów niemieckich	23-100 Osowa na działce geod.: 213 identyfikator: 060903_5.0017.213
53.	Stara Wieś Druga	Cmentarz parafialny	23-100 Stara Wieś Druga na działce geod.: 363 identyfikator: 060903_5.0023.363
54.	Stara Wieś Druga	Kościół parafialny pw. św. Stanisława Biskupa Męczennika	23-100 Stara Wieś Druga na działce geod.: 307 identyfikator: 060903_5.0023.307
55.	Stara Wieś Druga	Kapliczka przydrożna	23-100 Stara Wieś Druga na działce geod.: 88 identyfikator: 060903_5.0023.88
56.	Stara Wieś Druga	Kapliczka przydrożna	23-100 Stara Wieś Druga na działce geod.: 361 identyfikator: 060903_5.0023.361
57.	Stara Wieś Trzecia	Kapliczka przydrożna	23-100 Stara Wieś Trzecia na działce geod.: 369/4 identyfikator: 060903_5.0023.369/4
58.	Urszulin	Kapliczka przydrożna	23-100 Urszulin na działce geod.: 120 (droga) identyfikator: 060903_5.0025.120
59.	Wola Gałęzowska	Zespół dworsko-parkowy	23-100 Wola Gałęzowska na działkach geod.: cz. 468, cz. 536, 537/1, cz. 537/2, 537/4, 537/6, 537/7, cz. 537/10, 538/1, 539/3, cz. 631, cz. 633, cz. Dz. 635, cz. 637 identyfikator: 060903_5.0030.468 637
60.	Wola Gałęzowska	Aleja dojazdowa do zabudowań podworskich w zespole dworsko-parkowym	23-100 Wola Gałęzowska nr 116 na działce geod.: 537/7, 537/9, 538/1 identyfikator: 060903_5.0030.537/7, .. 537/9, ..538/1
61.	Wola Gałęzowska	Dwór w zespole dworsko-parkowym	23-100 Wola Gałęzowska nr 116 na działce geod.: 539/3, identyfikator:

			060903_5.0030.539/3
62.	Wola Gałęzowska	Rządcówka w zespole dworsko-parkowym	23-100 Wola Gałęzowska nr 116B na działce geod.: 539/3, identyfikator: 060903_5.0030.539/3
63.	Wola Gałęzowska	Altana w zespole dworsko-parkowym	23-100 Wola Gałęzowska nr 116 na działce geod.: 539/3, identyfikator: 060903_5.0030.539/3
64.	Wola Gałęzowska	Lodownia w zespole dworsko-parkowym	23-100 Wola Gałęzowska nr 116 na działce geod.: 539/3, identyfikator: 060903_5.0030.539/3
65.	Wola Gałęzowska	Spichlerz w zespole dworsko-parkowym	23-100 Wola Gałęzowska nr 116 na działce geod.: 539/3, identyfikator: 060903_5.0030.539/3
66.	Wola Gałęzowska	Stajnia ob. bud. mieszkalno-gosp. w zespole dworsko-parkowym	23-100 Wola Gałęzowska na działce geod.: 537/2, identyfikator: 060903_5.0030.537/2
67.	Wola Gałęzowska	Gorzelnia w zespole dworsko-parkowym	23-100 Wola Gałęzowska nr 114 na działce geod.: 547, identyfikator: 060903_5.0030.547
68.	Wola Gałęzowska	Kościół parafialny pw. św. Antoniego Padewskiego	23-100 Wola Gałęzowska na działce geod.: 818, identyfikator: 060903_5.0030.818
69.	Wola Gałęzowska	Kapliczka przydrożna	23-100 Wola Gałęzowska na działce geod.: 798/3 (droga) / 1208 identyfikator: 060903_5.0030.798/3 / 060903_5.0030.1208
70.	Wola Gałęzowska	Kapliczka przydrożna	23-100 Wola Gałęzowska na działce geod.: 389 identyfikator: 060903_5.0030.389
71.	Zaraszów	Kapliczka przydrożna	23-100 Zaraszów na działce geod.: 352/1, identyfikator: 060903_5.0033.352/1
72.	Zaraszów-Kolonia	Cmentarz wojenny	23-100 Zaraszów -Kolonia na działce geod.: 307, identyfikator: 060903_5.0034.307

Wykaz stanowisk archeologicznych w Gminnej Ewidencji Zabytków

Lp.	Miejscowość i nr st. w miejscowości	Nr stanowiska archeologicznego AZP
1.	BYCHAWA MIASTO	82-81/32-5
2.	BYCHAWA MIASTO	82-81/34-7
3.	BYCHAWA MIASTO	82-81/1-1
4.	BYCHAWA MIASTO	82-81/2-2
5.	BYCHAWA MIASTO	82-81/3-3
6.	BYCHAWA MIASTO	82-81/31-4
7.	BYCHAWA MIASTO	82-81/33-6
8.	BYCHAWA MIASTO	82-81/35-8
9.	BYCHAWA MIASTO	82-81/48-9
10.	BYCHAWA MIASTO	82-81/51-10
11.	BYCHAWA MIASTO	82-81/52-11
12.	BYCHAWA MIASTO	82-81/53-12
13.	BYCHAWA MIASTO	82-81/54-13
14.	BYCHAWA MIASTO	82-81/55-14
15.	BYCHAWA MIASTO	82-81/56-15
16.	BYCHAWA MIASTO	82-81/57-16
17.	BYCHAWKA DRUGA-KOLONIA	81-81/20-1
18.	BYCHAWKA DRUGA-KOLONIA	81-81/22-3
19.	BYCHAWKA DRUGA-KOLONIA	81-81/23-4
20.	BYCHAWKA DRUGA-KOLONIA	81-81/26-7
21.	BYCHAWKA DRUGA-KOLONIA	81-81/27-8
22.	BYCHAWKA DRUGA-KOLONIA	82-81/18-12
23.	BYCHAWKA DRUGA-KOLONIA	81-81/21-2
24.	BYCHAWKA DRUGA-KOLONIA	81-81/24-5

25.	BYCHAWKA DRUGA-KOLONIA	81-81/25-6
26.	BYCHAWKA DRUGA-KOLONIA	82-81/19-13
27.	BYCHAWKA TRZECIA	81-81/11-1
28.	BYCHAWKA TRZECIA	81-81/12-2
29.	BYCHAWKA TRZECIA	81-81/16-1
30.	BYCHAWKA TRZECIA	81-81/17-2
31.	BYCHAWKA TRZECIA	81-81/18-3
32.	GAŁĘZÓW	83-81/3-3
33.	GAŁĘZÓW	83-81/5-5
34.	GAŁĘZÓW	83-81/6-6
35.	GAŁĘZÓW	83-81/7-7
36.	GAŁĘZÓW	83-81/10-10
37.	GAŁĘZÓW	83-81/4-4
38.	GAŁĘZÓW	83-81/1-1
39.	GAŁĘZÓW	83-81/2-2
40.	GAŁĘZÓW	83-81/8-8
41.	GAŁĘZÓW	83-81/9-9
42.	GAŁĘZÓW	83-81/11-11
43.	GAŁĘZÓW	83-81/12-12
44.	KOSARZEW DOLNY	82-82/4-1
45.	KOSARZEW DOLNY-KOLONIA	83-82/1-1
46.	KOSARZEW DOLNY-KOLONIA	83-82/63-2
47.	OSOWA	82-81/49-1
48.	OSOWA	82-81/50-2
49.	ROMANÓW	82-82/5-2
50.	SKAWINEK	82-81/42-7
51.	SKAWINEK	82-81/43-8
52.	STARA WIEŚ DRUGA	84-81/1-1
53.	STARA WIEŚ DRUGA	84-81/4-4
54.	STARA WIEŚ DRUGA	84-81/9-2
55.	STARA WIEŚ DRUGA	84-81/3-3
56.	STARA WIEŚ DRUGA	84-81/8-1
57.	STARA WIEŚ PIERWSZA	84-81/6-2
58.	STARA WIEŚ PIERWSZA	84-81/7-3
59.	STARA WIEŚ PIERWSZA	84-81/10-4
60.	STARA WIEŚ PIERWSZA	84-81/11-5
61.	STARA WIEŚ PIERWSZA	84-81/5-1
62.	STARA WIEŚ PIERWSZA	84-81/12-6
63.	STARA WIEŚ TRZECIA	84-81/2-2
64.	TUSZÓW	81-81/14-4
65.	TUSZÓW	81-81/13-3
66.	URSZULIN	83-82/58-1
67.	URSZULIN	83-82/59-2
68.	URSZULIN	83-82/60-3
69.	WINCENTÓWEK	82-81/8-5
70.	WINCENTÓWEK	82-81/11-8
71.	WINCENTÓWEK	82-81/17-11
72.	WINCENTÓWEK	82-81/4-1
73.	WINCENTÓWEK	82-81/5-2
74.	WINCENTÓWEK	82-81/6-3
75.	WINCENTÓWEK	82-81/7-4
76.	WINCENTÓWEK	82-81/9-6
77.	WINCENTÓWEK	82-81/10-7

78.	WINCENTÓWEK	82-81/12-9
79.	WINCENTÓWEK	82-81/13-10
80.	WINCENTÓWEK	82-81/15-2
81.	WOLA DUŻA	82-81/39-4
82.	WOLA DUŻA	82-81/41-6
83.	WOLA DUŻA	82-81/44-9
84.	WOLA DUŻA	82-81/47-12
85.	WOLA DUŻA	82-81/36-1
86.	WOLA DUŻA	82-81/37-2
87.	WOLA DUŻA	82-81/38-3
88.	WOLA DUŻA	82-81/40-5
89.	WOLA DUŻA	82-81/45-10
90.	WOLA DUŻA	82-81/46-11
91.	WOLA GAŁĘZOWSKA	83-81/16-4
92.	WOLA GAŁĘZOWSKA	83-81/18-6
93.	WOLA GAŁĘZOWSKA	83-81/13-1
94.	WOLA GAŁĘZOWSKA	83-81/14-2
95.	WOLA GAŁĘZOWSKA	83-81/15-3
96.	WOLA GAŁĘZOWSKA	83-81/17-5
97.	WOLA GAŁĘZOWSKA	83-81/19-7
98.	WOLA GAŁĘZOWSKA	83-81/20-8
99.	WOLA GAŁĘZOWSKA	83-81/21-9
100.	ZARASZÓW-KOLONIA	83-82/62-2
101.	ZDRAPY	82-81/16-3
102.	ZDRAPY	82-81/22-6
103.	ZDRAPY	82-81/23-7
104.	ZDRAPY	82-81/24-8
105.	ZDRAPY	82-81/26-10
106.	ZDRAPY	82-81/30-14
107.	ZDRAPY	82-81/14-1
108.	ZDRAPY	82-81/20-4
109.	ZDRAPY	82-81/21-5
110.	ZDRAPY	82-81/25-9
111.	ZDRAPY	82-81/27-11
112.	ZDRAPY	82-81/28-12
113.	ZDRAPY	82-81/29-13

5.5. Zabytki o największym znaczeniu dla Gminy.

Pośród najcenniejszych obiektów znajdujących na terenie Gminy wyróżnia się zespół kościoła parafialnego pw. Wszystkich Świętych w Bychawce Drugiej, w skład którego poza świątynią wchodzi murowana plebania z 1845 r., ogrodzenie kościoła z bramą, dwiema bramkami i czterema kapliczkami z pocz. XX w. Okazała budowla wzniesiona w l. 1779-1816, pierwotnie miała cechy architektury klasycystyczne, jednak po licznych przebudowach, z których najpoważniejsza miała miejsce w l. 1907-1913, zatraciła je na rzecz neobaroku.

Drugim interesującym zespołem sakralnym jest zespół kościoła parafialnego pw. św. Jana Chrzciciela w Bychawie. Poza świątynią w jego skład wchodzi: drewniana dzwonnica z 1862 r., murowana plebania i ogrodzenie z pocz. XX w. Kościół wybudowany w 1639 r. w

stylu późnego renesansu, które to cechy po licznych przebudowach i remontach częściowo zostały zatarte.

Duże walory zabytkowe posiada drewniany dwór w Gałęzowie wzniesiony w dwóch etapach - część zachodnia powstała w poł. XVIII wieku., natomiast wschodnią dobudowano pod koniec XIX wieku. Dwór otoczony parkiem krajobrazowym z pocz. XIX w. należy do rzadkich przykładów okazałej klasycystycznej rezydencji ziemiańskiej wybudowanej z drewnianych bali.

6. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ

Urbanistyka i ruralistyka:

Stan zachowania historycznego układu urbanistycznego Bychawy należy określić jako dobry. Nadal jest czytelny układ czworobocznego rynku, opartego o średniowieczny trakt handlowy (ob. ul. Lubelska i 11 Listopada), uliczek wyprowadzonych z naroży oraz rozplanowanie bloków przyrynkowych i działek pod zabudowę. Należy jednak podkreślić, że te ostatnie elementy występują jedynie w blokach przyrynkowych, natomiast w dalszych nie przestrzegano tego zbyt rygorystycznie. W okresie po II wojnie światowej wokół rynku wprowadzono nową zabudowę (co szczególnie widać w zachodniej pierzei rynku), które to działania w istotny sposób zakłóciły dotychczasową czystość układu. We wschodniej pierzei rynku rozebrano historyczną zabudowę i wprowadzono nową, odsuniętą od ulicy, zachowując jej ciągły charakter. Ponadto elementem zakłócającym czystość układu jest wprowadzenie ul. M. Kopernika w obręb zachodniej płyty pierzei rynku.

Dla typowego historycznego układu ruralistycznego występującego na obszarze Gminy tj. jednodrożnicowego, z jednostronną lub obustronną rozluźnioną zabudową, wpisaną niekiedy w łagodny stok doliny rzecznej lub naturalnie ukształtowanego wzgórza najlepiej zachowanymi przykładami są: Gałęzów, Bychawka, Stara Wieś i Zaraszów.

Architektura sakralna:

Obiekty wchodzące w skład zespołu kościoła parafialnego w **Bychawie** pw. Św. Jana Chrzciciela tj. kościół, dzwonnica, drzewostan, cmentarz przykościelny, mur ogrodzeniowy kościoła, plebania, ogrodzenie plebanii i figura NMP po zakrojonych na szeroką skalę pracach

remontowych w ostatnich latach zachowane są w dobrym stanie. Wyjątkiem jest drewniana dzwonnica, której ceglana podmurówka jest zniszczona, blacha pokrywająca kopułkę mocno pordzewiała, a ściany zewnętrzne wymagają zabezpieczenia przed działaniem warunków atmosferycznych.

Zespół kościoła parafialnego w **Bychawce Drugiej** współtworzą kościół, plebania oraz brama i cztery kapliczki w murze otaczającym teren dawnego cmentarza przykościelnego. Wszystkie te obiekty mają zawilgocone tynki, które w dolnych partiach odspajają się na znacznych odcinkach. Szczególnie widoczne jest to w przyziemiu kościoła oraz opuszczonej plebanii, pozbawionej historycznej stolarki okiennej, zastąpionej deskami. Eternit falisty, będący wtórnym pokryciem dachowym plebanii wymaga usunięcia i zastąpienia nowym, nawiązującym do stosownych rozwiązań. Obiekty wymagają szybkiego i kompleksowego remontu.

Drewniany kościół parafialny w **Woli Gałęzowskiej** zachowany jest w dobrym stanie, zabezpieczyć należy drewniane ściany zewnętrzne.

Murowany kościół parafialny w **Starej Wsi Drugiej** ogólnie jest zachowany w dobrym stanie, jedynie wskazane jest umycie elewacji z pojawiającej się sporadycznie na ścianach zewnętrznych zawilgoceń tynku.

Synagoga w **Bychawie** od wielu lat nie jest wykorzystywana na cele sakralne, zmiany funkcji które miały miejsce od czasu II wojny światowej w znaczny sposób negatywnie wpłynęły na jej obecny stan zachowania. Ściany zewnętrzne niemal całkowicie są pozbawione tynków, część otworów została zamurowana, brak części stolarki okiennej, wewnątrz przebudowane, zmieniona więźba dachowa i pokrycie dachowe. Budynek wymaga gruntownych prac rewaloryzacyjnych.

Architektura rezydencjonalna:

Zespół pałacowo-dworsko- parkowy w Bychawie-Podzamczu jest zachowany w zróżnicowanej formie. Najcenniejsze obiekty tj. pałac, spichlerz I oraz spichlerz II są w stanie ruiny. Kolejny budynek zespołu – dwór, z przebudowanym wnętrzem i bryłą (m.in. wtórna stolarka okienna i drzwiowa, więźba i pokrycie dachowe, zmieniona forma ganków, układ pomieszczeń), ma duże ubytki tynku, zniszczoną stolarkę okienną, pokrycie dachowe, wymaga kompleksowego remontu. Podobna sytuacja ma miejsce w odniesieniu do czworaka. W lepszym stanie technicznym jest murowana barokowa kapliczka w zespole, z widocznymi w partii przyziemia zawilgoconiami. W bardzo dobrym stanie zachowania znajduje się d. obora folwarczna, gruntownie odrestaurowana i wykorzystywana jako dom weselny.

Drewniany dwór w **Gałęzowie** jest w bardzo dobrym stanie po pracach rewaloryzacyjnych przeprowadzonych w ostatnim okresie. Otaczający go park krajobrazowy jest uporządkowany, nadal jednak wymaga kontynuacji prac konserwatorskich.

Zespół dworsko-parkowy w **Woli Gałęzowskiej** współtworzą – dwór gruntownie przebudowany po II wojnie światowej, park krajobrazowy z aleją dojazdową, rządcówka, altana, lodownia, stajnia, gorzelnia i spichlerz. Pośród nich - spichlerz przebudowany na dom mieszkalny (obecnie opuszczony) jest zachowany w złym stanie technicznym, ściany zewnętrzne są spróchniałe, narzucone na nich tynki odpadają, stolarka okienna i drzwiowa zniszczone. Wymaga kompleksowych prac remontowych. Murowana gorzelnia ma nieliczne zawilgocenia i ubytki tynku, wymagające renowacji. Pozostałe obiekty na bieżąco są zabezpieczane i remontowane, ich stan nie budzi zastrzeżeń.

Budynki przemysłowe i użyteczności publicznej:

Z zachowanych na terenie Gminy obiektów tej kategorii - gorzelnia została omówiona w podpunkcie dotyczącym zespołu dworsko-parkowego w Woli Gałęzowskiej. Natomiast zarówno dawna szkoła w Bychawce Drugiej (ob. biblioteka) po remoncie przeprowadzonym w ostatnich latach, podobnie jak i budynek szkoły im. ks. A. Kwiatkowskiego są w bardzo dobrym stanie.

Budynki mieszkalne

Wśród obiektów objętych ochroną konserwatorską (GEZ) należy wskazać jedyny dom mieszkalny (kamienica), który znajduje się w Bychawie przy ul. ul. Marszałka J. Piłsudskiego 35. Obecnie funkcjonuje w nim bank spółdzielczy. Jego stan zachowania jest dobry.

Cmentarze i miejsca pamięci:

Mur z kamienia wapiennego, otaczający starszą część cmentarza parafialnego w **Bychawce Drugiej** jest w bardzo złym stanie. Znajdująca się na terenie nekropolii kaplica grobowa Stadnickich ma znaczne ubytki dekoracji architektonicznej pokrywającej elewację frontową, cegły jej zewnętrznych ścian częściowo są rozwarstwione, tynki elewacji bocznych zawilgocone z ubytkami. Stolarka okienna i drzwiowa o znacznym stopniu zużycia materiałowego. Całość wymaga gruntownych prac remontowych.

Cmentarz parafialny w **Bychawie** utrzymany jest w dobrym stanie, ma czytelny układ alejek i kwater, ogrodzony, jednak część najstarszych nagrobków pozbawiona właściwej opieki niszczeje. Usytuowana w jego najstarszej części kaplica A. Duniewskiego z 1884 r. ma ubytki

tynku w przyziemi, zawilgocenia w górnych partiach, pokrycie dachowe zniszczone rdzą na znacznych połaciach. Wymaga prac remontowych.

Cmentarz parafialny w **Starej Wsi Drugiej** zachowany jest w stosunkowo dobrym stanie, układ kwater i alejek jest czytelny. Nie ma w jego obrębie interesujących nagrobków. Wskazane byłoby utwardzenie nawierzchni alejek żwirem.

Cmentarz z I wojny światowej w **Bychawie** na tzw. Białej Górze zachowany w dobrym stanie, ma czytelny prostokątny zarys dzięki ziemnemu wałowi, który go otacza oraz porastającym drzewom. Dwa kopce z krzyżami usytuowane w środkowej części utrzymały swą pierwotną formę, natomiast stopniowo rozmywają się ziemne mogiły. Nekropolia oznakowana jest skromną tablicą przy wejściu, brakuje właściwego z drogi dojazdowej.

Cmentarz wojenny w **Bychawce Drugiej** jest położony w odległości ok. 2,5 km od zabudowy wsi, na skraju dużego zagajnika leśnego, tuż przy granicy Gminy. Zachował swój pierwotny prostokątny obrys, otaczający go wał ziemny oraz usytuowany w głębi kopiec z krzyżem, natomiast znajdujące się we frontowej części nekropolii ziemne mogiły uległy niemal całkowitemu rozmyciu. Brak właściwego oznakowania cmentarza zarówno z drogi dojazdowej, jak i w jego obrębie.

Cmentarz z I wojny światowej w **Zaraszowie-Kolonii** utrzymał pierwotny, prostokątny kształt, z trzema ziemnymi kopcami. Rozmyciu uległ otaczający go wał ziemny oraz mogiły. We frontowej części nekropolii widoczny jest kamienny krzyż, tablica informacyjna oraz głaz z przymocowaną granitową tablicą, na której wyryto tekst ze szczegółowymi informacjami dotyczącymi wydarzeń jakie miały tu miejsce. Brak natomiast tablicy informacyjnej od strony głównej drogi.

XIX-wieczny cmentarz kolonistów niemieckich w **Osowie** czytelny jest jedynie w formie dużego skupiska drzew pośród pól uprawnych, nie jest ogrodzony, nie zachowały się nagrobki, brak oznakowania nekropolii zarówno na jej terenie jak i z drogi dojazdowej.

Cmentarz żydowski „stary” w **Bychawie** w 2017 r. od strony frontowej został ogrodzony kamiennym murem dzięki Europejskiej Inicjatywie Porządkowania Cmentarzy Żydowskich oraz Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, przy wsparciu finansowym przez Republikę Federalną Niemiec. Na jego terenie zachowało się 8 macew, które złożono w jednym miejscu. Stan zachowania nekropolii nie budzi zastrzeżeń. Brak jest tablicy z informacją zawierającą historię miejsca.

Po drugim cmentarzu żydowskim w Bychawie „nowym” usytuowanym przy ul. Partyzantów obecnie nie ma śladów. Brak tablicy informacyjnej dotyczącej historii miejsca.

Kapliczki i figury przydrożne

Pośród licznie występujących na terenie gminy murowanych kapliczek i krzyży przydrożnych najciekawsza z nich usytuowana w Bychawie przy ul. Zamkowej została omówiona przy okazji zespołu pałacowo-parkowego. Podobnie potraktowano kapliczkę w zespole kościoła parafialnego w Bychawie. Pośród pozostałych jedynie kapliczki w Bychawce Drugiej Dwie, Gałęzowie, Woli Gałęzowskiej oraz metalowy krzyż w Starej Wsi Drugiej zachowane są w złym stanie technicznym (ubytki tynku, pokrycie dachowe zniszczone przez rdzę, zniszczoną stolarkę). Ponadto drewniana kapliczka w Urszulinie ma zniszczoną podmurówkę i naruszoną konstrukcję ścian, które dodatkowo są częściowo wypróchniałe. Pozostałe kapliczki zachowane są w dobrym stanie.

Archeologia

Zdecydowana większość stanowisk archeologicznych pośród 110 odkrytych na terenie gminy Bychawy to niewielkie stanowiska punktowe. Zarejestrowano na nich śladowe ilości zabytków i prawdopodobnie mają one znikomą wartość konserwatorską. Kilka z nich posiada jednak wartość, choć nie ma pośród nich wybitnych stanowisk o znaczeniu ponadregionalnym.

Nierozpoznane w pełni są stanowiska wczesnośredniowieczne i XVI – wieczne, których przebadanie wiąże się zwykle z pracami budowlanymi. Zabytki archeologiczne są szczególnie narażone na zniszczenia i uszkodzenia, co może być wywołane zarówno działaniami człowieka jak i natury, np. erozją. W związku z powyższym, mając na uwadze rangę Gminy i wagę ewentualnych znalezisk konieczne jest prowadzenie prac ziemnych na omawianym obszarze pod nadzorem archeologicznych.

- działania inwestycyjne, związane z budową obiektów kubaturowych, budową i rozbudową współczesnej infrastruktury,
- erozja i niszczenie stanowisk przez głęboką orkę na terenach rolniczych.
- amatorskie poszukiwania zabytków archeologicznych (w tym przy pomocy wykrywacza metali) i rozkopywanie stanowisk. Z powyższym wiąże się zapis w Ustawie o Ochronie Zabytków i Opiece nad Zabytkami, który reguluje te kwestie. Zgodnie z art. 33 ust. 1. ustawy „*Kto przypadkowo znalazł przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem archeologicznym, jest obowiązany, przy użyciu dostępnych środków, zabezpieczyć ten przedmiot i oznakować miejsce jego znalezienia oraz niezwłocznie zawiadomić o znalezieniu tego przedmiotu właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta)*”. Osobom, które odkryły bądź przypadkowo znalazły zabytek archeologiczny i dopełniły obowiązków określonych odpowiednio w art. 32

ust. 1 lub w art. 33 ust. 1, przysługuje nagroda. Z tego przepisu wyłączono osoby (specjalistów), które zajmujące się zawodowo badaniami archeologicznymi lub osoby działające w grupach lub organizacjach prowadzących poszukiwania na podstawie odrębnych pozwoleń LWKZ. Warunki i tryb przyznawania nagród określa (rodzaje nagród, źródła ich finansowania i wysokość nagród pieniężnych) Rozporządzenie Ministra Kultury z dn. 1.04.2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz.U. 2004 nr 71 poz. 650).

- w przypadku podjęcia informacji o łamaniu przepisów ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami w zakresie ochrony zabytków archeologicznych (np. ich odkryciu i niezgłoszeniu służbom konserwatorskim tego faktu, nielegalnych poszukiwaniach za pomocą detektora metali) – na Gminie ciąży obowiązek powiadomienia o tym fakcie służby konserwatorskie. Władze Gminy powinny również informować urząd konserwatorski o zagrożeniach zabytków archeologicznych wynikających z przyczyn niezależnych od działalności człowieka.

Analiza SWOT

Analizując szanse i zagrożenia stanu dziedzictwa kulturowego na terenie Gminy należy wskazać kilka elementów, które są już teraz lub w nieodległej przyszłości staną się istotnymi walorami. Niewątpliwie za jeden z najważniejszych atutów należy wskazać uwarunkowania krajobrazowo-przyrodnicze, które są nie do przecenienia z uwagi na rosnące zapotrzebowanie na rozwój turystyki w regionie. W tym miejscu należy podkreślić działania władz Gminy dzięki którym opracowany miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obejmuje odpowiednią ochroną obiekty zabytkowe na terenie gminy. Dobrą stroną jest również bliskość dużego ośrodka miejskiego jakim jest Lublin (45 km) co winno być korzystnym bodźcem dla rozwoju turystyki na terenie Gminy, gdyż odległość między nimi pozwala na stosunkowo łatwe przemieszczanie się rowerem lub samochodem dobrze utrzymaną drogą wojewódzką. Włączenie w ponadregionalne szlaki turystyczne – Via Jagiellonica – zapewni wyjście z informacjami o walorach Gminy poza jej bezpośrednie otoczenie. Cennym atutem jest historia miasta, zabytkowe obiekty, cmentarze z czasów I wojny światowej. Wartością, o której należy wspomnieć przy okazji omawiania atutów Gminy są jej mieszkańcy i władze oraz ich zaangażowania w kwestie opieki nad zabytkami. Władze Gminy, pomimo skromnych możliwości finansowych przekazują pewne kwoty na rewaloryzację zabytków w całości lub na współfinansowanie. Natomiast mieszkańcy podejmują inicjatywy, dzięki którym na bieżąco obiekty zabytkowe typu kapliczki są zadbane.

Słabą stroną dziedzictwa kulturowego na terenie Gminy jest niewystarczająca do potrzeb infrastruktura (skromna baza noclegowa i gastronomiczna), stan szlaków rowerowych,

słabe oznakowanie w terenie niektórych obiektów zabytkowych, niewykorzystanie potencjału przyrodniczego oraz zbyt mała ilość przedsięwzięć związanych z upowszechnianiem informacji o dziedzictwie kulturowym Gminy. Rosnące koszty remontów obiektów zabytkowych, utrudniające prywatnym właścicielom podejmowanie decyzji o ich podejmowaniu. Poważnym problemem są także możliwości finansowe Gminy, utrudniające podejmowanie samodzielnych inicjatyw związanych z ochroną zabytków w większym zakresie i konieczność wspomagania się zewnętrznymi środkami.

7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE

Zdecydowana większość zabytków znajdujących się na terenie Gminy zachowana jest w dobrym stanie, co należy wiązać z inicjatywami prywatnych właścicieli zabytków, parafii oraz władz Gminy. Generalnie należy stwierdzić, że regionalna polityka w zakresie opieki nad zabytkami podąża we właściwym kierunku, mając na uwadze znaczącą wartość usług w zakresie turystyki i ich wpływu na zatrudnienie miejscowej ludności. W ciągu ostatnich czterech lat na terenie Gminy podjęto szereg inicjatyw związanych z zabytkami objętymi ochroną:

- w 2020 r. przeprowadzono rewitalizację grobów na terenie cmentarza wojennego w Zaraszowie-Kolonii polegającej na montażu pamiątkowej tablicy – koszt 8 000 zł.

- w 2022 r. przeprowadzono prace remontowe 6 mogił znajdujących się na cmentarzu parafialnym w Bychawie, w kwaterze poległych w czasie II wojny światowej oraz „Żołnierzy Wyklętych”, którzy zginęli w walkach z NKWD – koszt 24 999,75 zł.

- w 2022 r. remont mogiły Ewarysta Bystrzyckiego, żołnierza AK – koszt 17 500 zł.

- wsparto Koła Gospodyń Wiejskich w działaniach na rzecz kultywowania lokalnych tradycji kulinarnych

- Gmina wsparła działania Bychawskiego Towarzystwa Regionalnego mające na celu poszerzenie zbiorów Izby Pamięci, gdzie zebrano ok. 300 eksponatów.

- wspieranie inicjatywy Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN” popularyzującej twórczość I. Singera w ramach festiwalu „Śladami Singera”

- w 2023 r. wykonano wstępną dokumentację i pozyskano dofinansowanie na restaurację fundamentów i elewacji kościoła parafialnego w Bychawce Drugiej – koszt 1 214 300 zł.

W 2024 r. wybrano wykonawcę w/w zadania, które zostanie zrealizowane w 2025 r.

- wykonano rewaloryzację nagrobka Kowerskich na cmentarzu w Bychawie koszt - 111 161,94 zł.

Przed władzami samorządowymi stoi jednak wiele wyzwań mających na celu możliwie jak najlepsze wykorzystanie walorów zabytkowych miejscowości na terenie dla rozwoju turystyki. Istotnym utrudnieniem niewątpliwie będzie skromny budżet Gminy na najbliższe lata, przewidujący niewielkie nakłady na projekty związane z ochroną zabytków.

7.1. Priorytety programu opieki

A. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego.

B. Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako elementu rozwoju społeczno-gospodarczego Gminy.

7.2. Kierunki działań programu opieki

A.1. Zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego.

B.1. Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków na potrzeby społeczne, turystyczne i edukacyjne.

7.3. Zadania programu opieki

A.1.1.:

- Ustawienie tablic ze znacznie szerszym zakresem informacji na cmentarzach z okresu I wojny światowej w Bychawie i Bychawce Drugiej.
- Ustawienie tablic kierunkowych z poziomu drogi, związanych z cmentarzami z I wojny światowej dla cmentarzy w Bychawie, Bychawce Drugiej i Zaraszowie-Kolonii.
- Ustawienie tablicy informacyjnej i kierunkowej dotyczącej funkcjonowania cmentarza kolonistów niemieckich w Osowie.
- Ustawienie tablicy informacyjnej dotyczącej nieistniejącego cmentarza żydowskiego „nowego” w Bychawie.
- Wspieranie działań Bychawskiego Towarzystwa Regionalnego związanych z działalnością oraz poszerzaniem zbiorów Izby Pamięci.
- Kontynuacja wspierania działań Koła Gospodyń Wiejskich związanych z kultywowaniem lokalnych tradycji kulinarnych.
- Sporządzenie dla wszystkich zaewidencjonowanych zabytków archeologicznych kart adresowych wg wzorów Narodowego Instytutu Dziedzictwa.
- Cykliczne aktualizowanie zasobu Gminnej Ewidencji Zabytków
- Współpraca ze szkołami w ramach opieki nad cmentarzami znajdującymi się na terenie Gminy
- Wprowadzenie i egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną określoną w powstającym miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (głównie w zakresie wysokości zabudowy, jej charakteru i funkcji).

- Walka z samowolami budowlanymi (reagowanie na przebudowy, rozbudowy, wszelkie przekształcenia obiektów znajdujących się w GEZ bez uzgodnień z władzami Gminy i urzędem konserwatorskim). Tu należy przypomnieć, że wszelkie planowane prace przy obiektach i obszarach znajdujących się w Gminnej Ewidencji Zabytków winny uzyskać akceptację wojewódzkiego konserwatora zabytków w trybie przewidzianym odrębnymi przepisami prawa
- Ochrona panoram widokowych o wartościach kulturowych w oparciu o zmiany w Ustawie Krajobrazowej z 2015 r.

B.1.1:

- Prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych stanowiących własność gminy (w ramach opracowanego planu remontów),
- Podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością gminy,
- Dofinansowanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach niebędących własnością gminy w postaci stosownej uchwały dotyczącej dotacji na prace remontowo-konserwatorskie (w pierwszej kolejności wpisanych do rejestru zabytków i najbardziej zagrożonych),
- Zabezpieczenie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, itp.),
- Opracowanie planu systematycznych kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach komunalnych.

Zadania dodatkowe

1. Aktualizacja informacji o dziedzictwie kulturowym Gminy w prowadzonym przez Urząd Gminny portalu internetowym www.bychawa.pl. Stałe poszerzanie zawartości portalu internetowego o wiadomości na temat historii gminy, wartości zasobów dziedzictwa kulturowego, potrzeb ochrony, tradycji lokalnych.
2. Działania takie wpływają na wzrost zainteresowania dziedzictwem kulturowym, przyczyniają się do wzrostu atrakcyjności turystycznej Gminy poprzez podniesienie rangi informacji turystycznej, podniesienie konkurencyjności dzięki ofercie turystycznej w miejscu zamieszkania, wzbogacania istniejących i kreowanie nowych produktów turystycznych wykorzystujących dziedzictwo kulturowe.
3. Realizacja programu ogólnospołecznej edukacji kulturowej; edukacja dzieci i młodzieży nastawiona na poznanie wartości tzw. "małych ojczyzn" i wskazanie potrzeby ochrony krajobrazu kulturowego jako swoistego wyróżnika i świadectwa tożsamości regionalnej.

4. Współdział w organizacji i współfinansowanie imprez kulturalnych, zwłaszcza oznaczeniu ponadlokalnym, promujących dziedzictwo kulturowe; dalsze uczestnictwo gminy, placówek szkolnych, bibliotecznych i instytucji kultur w Europejskich Dniach Dziedzictwa.
5. Działania związane z funkcjonowaniem szlaków edukacyjno-turystycznych zasobach dziedzictwa kulturowego.
6. Stała opieka nad pomnikami i miejscami pamięci. Inwentaryzacja miejsc pamięci na terenie Gminy, opracowywanie projektów lub koncepcji ich zagospodarowania.
7. Współpraca władz Gminy z organizacjami pozarządowymi, muzeami, instytucjami regionalnymi, wojewódzkimi oraz ministerialnymi w promocji dziedzictwa kulturowego gminy.
8. Promocja dziedzictwa kulturowego gminy oraz upowszechnianie problematyki ochrony dóbr kultury w mediach, internecie, prasie, wydawnictwa własne gminy.

8. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Władze samorządowe mają do dyspozycji liczne instrumenty bezpośredniego i pośredniego oddziaływania, w tym finansowe wspieranie określonych przedsięwzięć, stymulowanie powstawania zrzeszeń publiczno-prywatnych, informowanie opinii publicznej, władz państwowych itp. o swoich zamiarach i wpływanie na regionalną politykę kulturalną.

Zakłada się, że zadania określone w Programie ochrony zabytków dla Gminy Bychawa będą realizowane w wyniku podjęcia następujących działań:

A. Współpracy władz Gminy z ministerstwem właściwym do spraw kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego, z wojewódzkim konserwatorem zabytków, diecezją, organizacjami pozarządowymi i stowarzyszeniami regionalnymi, ośrodkami naukowymi oraz właścicielami obiektów zabytkowych;

B. Własnych działań władz gminy:

- a) tworzenia prawa miejscowego;
- b) finansowanie instytucji kultury, dotacje, system ulg finansowych, nagrody, zachęty dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych oraz należyte utrzymywanie, wykonywanie remontów i prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych będących własnością lub użytkowanych przez gminę;
- c) realizacja projektów i programów miejscowych;
- d) inne - działania stymulujące, promocyjne, edukacyjne itp.;
- e) działania w ramach programów dofinansowywanych z funduszy Unii Europejskiej.

9. ZASADY OCENY REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Priorytet 7.1.A - Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego gminy (wskaźniki oceny poziomu realizacji GPOnZ):

- poziom (w %) wydatków budżetu gminy poniesionych na realizację programu ochrony i opieki nad zabytkami;
- wartość pozyskanych środków finansowych ze źródeł pozabudżetowych przez gminę;
- liczba obiektów poddanych pracom zabezpieczającym przed zniszczeniem lub kradzieżą;
- zakres współpracy z organizacjami pozarządowymi;
- ilość przeprowadzonych kontroli stanu zachowania obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków, stanowiących własność gminy i pozostałych jednostek.

Priorytet 7.1.B - Promocja dziedzictwa kulturowego i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców gminy (wskaźniki oceny poziomu realizacji GPOnZ):

- poziom wiedzy mieszkańców gminy na temat gminnej ewidencji zabytków;
- liczba opracowanych i wydanych publikacji, folderów promocyjnych, przewodników poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego gminy;
- liczba zorganizowanych konkursów szkolnych popularyzujących historię gminy oraz jego zabytki;
- liczba utworzonych szlaków turystycznych.

10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Z uwagi, iż program opieki nad zabytkami jest swoistym zbiorem celów i zadań dla gminy jako terytorium administracyjnego, a nie wyłącznie dla władz terenu, także źródła finansowania nie odnoszą się wyłącznie do środków, którymi dysponuje gmina. Należy zatem przyjąć, że źródłem finansowania zadań wskazanych do realizacji w programie, będą zarówno środki, które pozostają w dyspozycji lub w zasięgu Gminy Bychawa, jak również inne źródła (rządowe, prywatne, itp.), tj.:

- Informacje dotyczące programu operacyjnego „Promesa Ministra Kultury” www.mkidn.gov.pl
- Informacje dotyczące programu operacyjnego „Dziedzictwo kulturowe” – www.mkidn.gov.pl

- Informacje dotyczące programu operacyjnego „Fundusz wymiany kulturalnej” – www.mkidn.gov.pl
- Informacje dotyczące Rządowego Funduszu Polski Ład: Program Inwestycji Strategicznych <https://www.bgk.pl/polski-lad/>
- Informacje dotyczące programów operacyjnych Interreg <https://www.ewt.gov.pl/strony/o-programach/programy-interreg-2021-2027/prace-nad-programami-interreg-2021-2027/>
- Informacje dotyczące programów operacyjnych, w szczególności Programu Fundusze Europejskie dla Lubelskiego 2021-2027 <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/fundusze-2021-2027/fundusze-dla-regionow/>
- Informacje dotyczące wspólnej polityki Rolnej WPR 2021-2027 – <https://ksow.pl/programy/wpr-2021-2027>
- Informacje dotyczące programu Fundusze Europejskie dla Rozwoju Społecznego 2021-2027 (FERS)– <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/fundusze-2021-2027/fers/>
- Informacje dotyczące programu operacyjnego Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (FEnIKS) <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/fundusze-2021-2027/feniks>
- Informacje dotyczące programu operacyjnego „Fundusz dla organizacji pozarządowych” – www.funduszngo.pl
- Informacje dotyczące możliwości finansowania przy wykorzystaniu ustawy o partnerstwie publiczno-prywatnym www.partnerstwopublicznoprywatne.info/ustawa_ppp.php
- Inne

W tym miejscu należy podnieść niezwykle ważną kwestię finansowania prac związanych z remontami i pracami konserwatorskimi obiektów sakralnych, które w znacznym stopniu jest pokrywane ze środków unijnych. Prace przy obiektach tego typu można także finansować ze środków budżetu państwa. Istnieje także możliwość wsparcia prac przy zabytkach sakralnych, przyznawanych przez Fundusz Kościelny, którego jednym z zasadniczych celów jest dofinansowywanie remontów i konserwacji; obiektów sakralnych o wartości zabytkowej, w tym podstawowe prace zabezpieczające obiekt.

W przypadku szczególnych projektów można też pozyskać środki z Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej. Dotyczy to dofinansowania konserwacji zabytkowych parków wpisanych do rejestru zabytków oraz dofinansowania publikacji związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego.

Aktualizacja programu.

W miarę realizacji zadań i poszczególnych projektów może nastąpić naturalna potrzeba aktualizacji czteroletniego Programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami dla Gminy Bychawa. Przyczyny takich zmian wiązać się mogą z nowymi wymogami formalnymi dotyczącymi programu, dostosowania go do ujawnionych w trakcie realizacji programu nowych zamierzeń właścicieli zabytków lub pojawienia się nowych możliwości prawnych. W związku z tym program może być aktualizowany odrębnie dla poszczególnych zadań, obejmując zmiany w ich zakresie lub może być poszerzany o nowe zadania, wynikające z bieżących potrzeb. Zmiany programu winny być opiniowane przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie i zatwierdzone uchwałami Rady Gminy.